

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FƏRRUX FAİZ oğlu ƏHMƏDOV

CÜMLƏ VƏ ONUN QURULUŞUNUN PSIXOLİNGVİSTİK
TƏHLİLİ

İxtisas: HSM-060201-Dilşünashıq (ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

baş müə. M.Y.Məmmədov

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-5
I FƏSİL. PSIXOLİNGVİSTİKADA CÜMLƏNİN TƏDQIQINƏ DAİR	6-34
<i>1.1.Cümlənin semantik strukturu cümlə yaradıcılığı amili kimi...</i>	14-22
<i>1.2.Cümlənin sintaktik strukturu formal əlamət kimi.....</i>	22-34
II FƏSİL. CÜMLƏNİN NİTQ FƏALİYYƏTİNDƏ YERİ	35-53
III FƏSİL. CÜMLƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN İFADƏ FORMASI KİMİ	54-65
NƏTİCƏ	66-69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	70-72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı Ümumi psixoloji yanaşma kimi cümlə təfəkkürün vahidi hesab edilir. Nitq fəaliyyəti cümlə ilə və ya bəzən bir neçə rabitəli cümlədən ibarət mətnlə tamamlanır. Müasir psixolingvistikada cümlənin yaranması, onun semantik və sintaktik strukturu geniş təhlil olunur və bu sırada müxtəlif rəylər mövcuddur.

Cümlənin bir psixolingvistik problem kimi hal-hazırda tədqiqi onun psixolingvistik, dil və psixoloji vahid olaraq təhlil edilməsi ilə bağlıdır.

Psixolingvistika cümləyə bir vahid kimi yanaşdıqda onu məlumatın seqmenti hesab edir və anlama prosesində səviyyələrə görə təhlil olunmasını əsas tutaraq cümləyə funksional, operativ tam kimi baxır. Başqa sözlə desək cümlənin tədqiqində aktualıq kəsb edən nitq hərəkət və əməliyyatlarının iyerarxik münasibətləri daxilində təhlili dayanır.

Cümlənin məlumatın ötürülməsində funksiyasını nəzərə alan L.S.Vıqotski hesab edirdi ki, cümlə daxilində mürəkkəb psixoloji bütöv elementlərə parçalanır, nəticədə parçalanmış bütövün hissələri bütövə aid olmamaqla, ona yad növ və cins münasibətləri bəsləyir, həmçinin özünə xas yeni elementləri özündə ehtiva edir. O, hesab edirdi ki, cümlə dedikdə elə təhlil məhsulu nəzərdə tutulur ki, ayrı-ayrı hissələr bütövə xas olan elementləri daşıyır və canlı danışıda bu vahidlik pozulmur. Cümlə psixolingvistik vahid kimi nitq fəaliyyəti ilə müvafiqlik və şüurda dilə qabiliyyətin inikasından ibarətdir, həmçinin psixofizioloji nitq təşkili nitq fəaliyyətini təmin edir. Cümlə nitq fəaliyyətinin nəticəsi kimi dil şüurunun korrelyatıdır. Elementar nitq hərəkətləri və nitq əməliyyatları nitq aktı kimi bütöv bir tamın təşkilinin təşkiledici təminatçısıdır. Cümlə psixolingvistik vahid kimi biliyin nəticəsi kimi fəaliyyət məhsuludur və nitq fəaliyyətinin və onun əlamətinin bir hissəsidir. Cümlə psixolingvistik vahid olaraq obyektiv predmet dünyasından törəmədir və bu metafizik davranış forması gürcü psixologiya məktəbi tərəfindən bir cür, fəaliyyət kateqoriyasından fərqli, bihevizmdə isə nitq hərəkətləri kimi təhlil olunur, kodlaşma və dekodlaşma zamanı əsas lingvistik vahid kimi çıxış edir.

Cümlə lingvistik tədqiqat obyektini kimi qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir, çünki müxtəlif qrammatik məktəblər cümlənin lingvistik modelinin təsvirini verəndə onun invariant xüsusiyyətlərini qabardılar. Cümlənin struktur təşkili qrammatikadan asılıdır. Cümlə yaradıcılığı lingvistik anlamda söz yaradıcılığına əsaslanır və insan amilini unutmur. İlk cümlə yaradıcılığı insanın predmet fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün, cümlənin lingvistik görkəmi predmetlər dünyası zəngin olur və sadə qrammatik əməliyyatlarla strukturlaşır. Lakin bu predmet dünyası insanın şüuru malına çevrilərək semantik çalar qazanır və cümlə üçün psixoloji anlamda biliklərin şüurlu səviyyəyə gətirilməsi nəticəsində hərəkətlərdən və mənələrdən ibarət zəngin şüur elementlərinə çevrilir. Beləliklə biz cümlə yaradıcılığının, onun quruluşunun determinləşməsində bir neçə aktual elementlə üzləşdik.

Cümlə metafizik davranışın nəticəsi olaraq real dünya ilə determinləşdiyi üçün onda lingvistik prioriteti olan qrammatik strukturlaşma ilə üzləşdik. İkincisi o, biliklərin prezentasiyası və reprezentasiyasının nəticəsi olaraq şüurun semantikasını təşkil edir. Üçüncüsü bu semantik şüur çaları cümlə yaradıcılığında cümləyə subyektin dünyadərkindən asılı olaraq quruluş verməsinin aktuallığı və bu məsələnin problem olduğu ilə üzləşdik.

Problemə öyrənilmə dərəcəsi Cümlə, onun quruluşu lingvistik tərəfindən çox ciddi araşdırılmışdır. Lakin bu məsələ nitq psixologiyasında, gürcü psixologiyasında ümumi psixoloji planda, rus psixologiyasında nitq fəaliyyəti əsasında, avropa və amerika psixologiyasında isə psixolingvistik səviyyədə araşdırılması əsaslandırılmışdır.

Cümlə yaradıcılığında, onun quruluşunun təyin olunmasında törəmə qrammatikasının apardığı təhlillərin, həmçinin german dilçiliyində F. Veysəllinin, fransız dilçiliyində B.İsmayılovun cümlənin quruluşu haqqında tədqiqatları da bizim tədqiqatımız üçün informasiya dayacağı rolunu oynayıb. Bizim psixolingvistik təhlillərimiz semantik elementlərin cümlə strukturlarına təsirinin ümumi mənzərəsini qabartmağa, anlama səviyyəsində məsələnin təhlilini verməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Cümlə və onun quruluşunun psixolingvistik təhlilinin məqsədi ondan ibarətdir ki, müəyyənləşdirilsin ki, cümlənin quruluşunu təyin edən semantik elementlərin strukturlaşmada subyektiv təsiri nə dərəcədədir.

Cümlənin törənməsi zamanı onun topoloji sistem içərisində tutduğu strukturlaşmaya təsir edən amillər içərisində yaradıcılıq baxımdan fəallığa emosional halət nə dərəcədə təsir edir. Nitq fəaliyyəti cümlə yaradıcılığının əsası kimi inkişaf etdirilməsində subyektiv amilin rolunun genişləndirilməsi tədqiqat prosesində diqqət mərkəzində saxlanılmaqda məqsəd törəməni motivləşdirən amillər müəyyənləşsin.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazasını psixolingvistikanın əlaqəli olduğu elmlər içərisində xüsusi önəm kəsb edən nəzəri dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar və onların nəticələri təşkil edib. Müxtəlif dil materialları qarşılaşdırılaraq müqayisə edilib və cümlə yaradıcılığında topoloji sistemlərin mövcudluğunun qanunauyğunluğu nəzərə çarpdırılıb.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi Azərbaycanlı auditoriya üçün cümlə yaradıcılığı və onun psixolingvistik şərhini, həmçinin semantik təsviri zamanı subyektiv fəallığı və onu motivləşdirən cəhətlər təmamilə yenidir və tədqiq olunmayıb. Nitq fəaliyyətinin koqnitiv xüsusiyyətini nəzərə alaraq cümlənin nitq törəmələrində aktuallaşmasına təsir edən motivləşməni müəyyən etmək dissertasiyanın yeniliyi –emosiyanın təsiri ilə aktivliyin artmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti Magistr dissertasiyanın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o nitq fəaliyyətinin işçi aparatı daxilində cümlənin törəməsinin psixolingvistik şərhini vermiş, həmçinin həm psixoloji, həm lingvistik, həm də psixolingvistik fərqlərin cümlə yaradıcılığına təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Cümlənin strukturu və semantik çaların təyinedici funksiyasının psixoloji məzmunu kimi şüur elementi qabardılmış və cümlənin strukturlaşmasında psixoloji amil kimi anlama qabardılmışdır. Xarici dilin öyrənilməsində semantik və sintaktik elementlərin qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınması çox böyük praktik əhəmiyyət daşıyır və bunu həmçinin mətn təhlilində də nəzərdə saxlamaq vacibdir.

İşin aprobasiyası Magistr dissertasiyası ADU-nun elmi xəbərlərində (dil və ədəbiyyat jurnalında) iki məqalə həcmində çap olunub. Tədqiqat işinin nəticələri kafedra iclaslarında müzakirə olunub və praktik əhəmiyyəti haqqında məlumat verilib.

Dissertasiyanın strukturu Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və iki yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

PSIXOLİNGVİSTİKADA CÜMLƏNİN TƏDQİQİNƏ DAİR

Müasir psixolinqvistikada cümlənin yaranması barədə ən azından iki fərqli modeldən istifadə olunur. Onlardan biri Stoxastik model və ya Markov modeli cümləni dilin son vahidi olaraq qəbul edir. Bu modeldə nitq zəncirinin hər bir yeni elementinin yaranması öncəki elementlərin yaranması ehtimalından və faktından asılıdır. Cümlənin psixolinqvistik yaranmasını interpretasiya etmək üçün Markov modelindən istifadə edən Çarlz Osqudun fikrinə əsasən, “Şərti ehtimallar prinsipi ilə sözlərin əvvəlki təcrübəyə əsasən ard-arda işlənməsi prinsipi ilə cümlə meydana gəlir”. Bu fikir C. Millerin və C.Selfricin 1950-ci ildə çapdan çıxmış “Verbal kontekst və mənalı materialın maddiləşməsi” məqaləsində də öz parlaq əksini tapmışdır. Burada qeyd edilir ki, “Verbal kontekst dedikdə... hər-hansı öncəki verbal elementin danışan şəxs üçün danışdığı andakı seçiminə təsirini nəzərdə tuturuq”.

Deməli, Çarlz Osqudun istifadə etdiyi modeldə hər bir yeni elementin yaranması həmin elementin yalnız yaranma ehtimalından deyil, həm də yaranması faktından da asılıdır. Çarlz Osqudun kollektiv monoqrafiyası olan “Psixolinqvistika”-nın əsası hesab olunan psixolinqvistik modelin bu iki aspekti nitq axınının müxtəlif strukturlarına –“statistik struktura” və “linqvistik struktura” uyğun gəlir. “Müasir struktur-dilçilik analizində qeyd olunmuş vahidin qeyd olunmuş kontekstdə meydana çıxması relevant kriteriya hesab olunmur. Yalnız onun meydana çıxması ehtimalı relevantdir. Digər tərəfdən, elementin statistik analizdə meydana çıxma ehtimalı analizin bir-başə məğzini təşkil edir. “Statistik struktur” ... dil vahidlərinin birləşməsinin şərti ehtimalları sisteminin təyin olunması kimi qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, “linqvistik struktur” qeyd olunmuş ardıcılıqda vahidlərin mümkün olan uyğunluqlarının iyerarxik sistemi kimi başə düşülməlidir”. (30, s.113)

Yuxarıdakı sitatı bütün şəkildə qeyd etməkdə məqsəd orada müəlliflərin nəzərlərinin əlavə şərhə tam şəkildə anlaşılmasıdır. Qeyd etmək istərdik ki, iki tip strukturun analogi qaydada fərqləndirilməsi (modelin prinsipial şəkildə nəzərdən

keçirilməsi olmadan; qrammatika, əsasən da sintaksis, “ardıcılığın qrammatik mexanizmi” - grammatical sequencing mechanisms kimi nəzərdən keçirilir) bəzi sonrakı daha yeni elmi işlərdə də rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ikinci model isə - Noam Xomski tərəfindən təklif edilmiş və psixolinqvistik məqsədlər üçün C. Miller tərəfindən interpretasiya edilmiş törəmə modelidir. Onu transformativ model kimi müəyyənləşdirmək olar. Bu modelin əsas cəhətlərini qeyd edək. Məlumdur ki, bu modeldə hər bir cümlə ya nüvə hesab edilir, yəni bir-başə tərkib hissələr üstəgəl məcburi transformasiyalar, ya da nüvə cümlədən yaranan fakultativ transformasiyalar hesabına əmələ gəlir. Xomski modeli dörd tərkib hissədən ibarətdir: 1) semantik vahid, 2) vahidlər sinfi (nitq hissəsinin ekvivalenti), 3) nüvə cümlənin yaranma qaydaları, 4) transformasiya qaydaları. Mən bu fasildə yalnız son iki tərkib hissə barədə qeydlər aparmışam.

Bu faktı qeyd etməklə başlayaq ki, Xomski qrammatikasının qaydalarının psixoloji reallığı demək olar ki, bütün psixolinqvistlər tərəfindən qəbul edilir. Bu reallığın əsaslandırılmasına həsr edilmiş xeyli sayda təcrübə tədqiqatları mövcuddur. Bu tip tədqiqat işlərindən biri D. Bumerə məxsusdur. Onun tədqiqatına əsasən cümlədə nitqdə fasilələr qrammatik birliyə (clause) daxil olan ilk sözdən sonra daha çox işlədilir. O, bunu belə müəyyənləşdirir ki, ilk sözün tələffüz edilməsindən sonra növbəti struktur müəyyənləşir. Digər məşhur bir elmi iş C. Forda və T. Biverə məxsusdur. Onlar təcrübədən keçirilən şəxsin bir qulağına nitq, digərinə isə tıqqıltı ötürürdülər. Nəticədə, üzərində təcrübə aparılan şəxsə tıqqıltının yeri barədə sual verildikdə, bir qayda olaraq həmin şəxs tıqqıltını qrammatik seqmentlərin sərhədində “yerləşdirirdi”. Bu tip təcrübələrə sovet psixoloqu İ.M.Luşixininin apardığı təcrübələri də aid etmək olar.

Əksər elmi işlər transformativ qaydaların psixi reallıqlarının sübutuna həsr edilmişdir. C.Millerin 1962-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsi bunun klassik bir nümunəsidir. Millerin təcrübəsi bunlardan ibarət idi. Nüvə cümlələr siyahısı verilmişdir. Sonra əsas təcrübədə həmin cümlələrin transformasiyaları fərqli bir düzülüşdə verilmiş, yoxlanılmalı təcrübədə isə yenidən ilk qeyd olunan cümlələr tamamilə fərqli bir düzülüşdə verilmişdir. Qarşıda duran məsələ ilk verilən cümlələrin

ekvivalentlərini seçmək olmuşdur. Müəyyən olundu ki, transformerləri (transformativ cümlələri) seçmək üçün kifayət qədər vaxt tələb olunmuşdur. Həmçinin, passiv və inkar cümlələri seçmək üçün lazım olan zaman müddəti ayrı-ayrılıqda passiv cümlələrin və inkar cümlələrin seçilməsi üçün lazım olan qədər ayrılan müddətlərin cəmi qədər olmuşdur. Lakin, təcrübənin nəticəsi mühüm dərəcədə dəyərdən düşmüşdür, belə ki, təcrübədən keçirilənlər transformativ cümlələri necə müəyyən etməli olduqları barədə öncədən məlumatlandırılmışdılar.

Mörrey Qlantserin sözü ilə desək, “bu təcrübənin kökü – linqvistik modelin psixoloji mexanizmə bir-başa keçirilməsindədir. Sözsüz ki, bu psixoloji korrelyatların qeyri-psixoloji struktur vasitəsilə tədqiqində ilk atılası addımdır. Digər tərəfdən, belə sadə və bir-başa keçirilməyə bu qədər böyük əhəmiyyət verilməsi tədqiqata girişdən daha artıq bir məsələ kimi qəbul edilməsi məqsədə uyğun olmazdır. ”Buna baxmayaraq, transformasiya səviyyəsinin tədqiqində əsas yük kiçik düzəlişlərlə məhz bu cür “sadə və bir-başa keçirilməyə” yönəldilmişdir və yönəldilməkdədir. Məsələn: C. Melerin öz təcrübəsində təcrübədən keçirilən şəxslərdə müxtəlif tipli cümlələrin yadda saxlanması və təkrarlanması zamanı yaranan səhvlərin miqdarını tədqiq etməsi nüvə cümlələrinin daha yaxşı yadda saxlanılmasını göstərsə də, transformativ cümlələrin yadda saxlanması ilə onların miqdarı arasında bir-başa əlaqənin olduğunu göstərmədi. Digər tədqiqatçılardan Ç. Klifton, İ. Kurts və C. Cenkins müxtəlif tipli cümlələrə olan motor reaksiyasını tədqiq edərkən bu bir-başa əlaqə sübuta yetirilsə də, transformasiyalar üçün ayrılan zamanın qeyri-ekvivalentliyi müəyyən edildi. Məsələn: aktiv və passiv cümlələrin transformasiyası üçün tələb olunan müddət, təsdiq və inkar cümlələrin transformasiyası üçün tələb olunan müddətdən daha az olduğu müəyyənləşdirildi. P. Qou müəyyənləşdirmişdir ki, dinləyici aktiv cümlələri passivlərdən və təsdiq cümlələri inkar cümlələrdən daha tez mənimsəyir və onları anlamaq üçün bütün bu cümlələri nüvə cümlələrinə transformasiya edir. P. Uoson və R. Eyferman belə bir nəticəyə gəlmişdilər ki, məlumatların ötürülməsi zamanı təsdiq cümlələr, inkar cümlələrə nəzərən daha tez başa düşülür. (30, s.116)

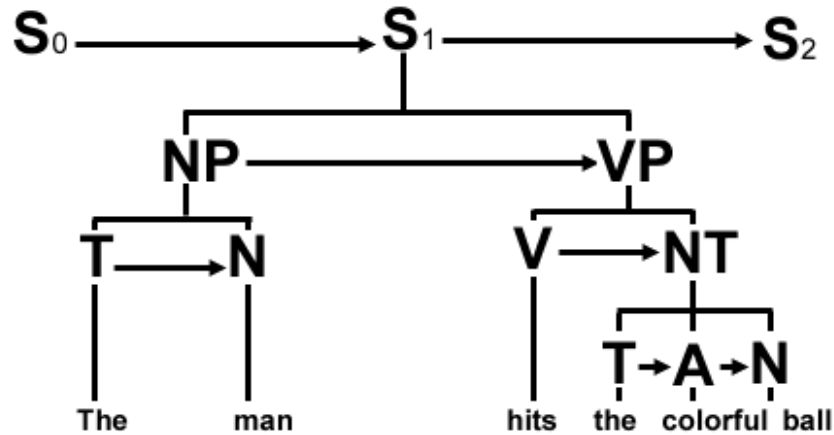
D. Slobin cümlənin daha bir xarakteristikasını müəyyənləşdirmişdir ki, bu da psixoloji dilçilikdə çox mühüm bir yer tutmuşdur. O, çevrilmə kimi qeyd etmişdir. Çevrilmə deyiləndə “it pişiyi təqib edir” kimi cümlələr nəzərdə tutulur, bu cümləni dəyişərək “pişik iti təqib edir” demək mümkündür. Nəqli cümlələrə isə “qız gül toplayır” kimi cümləni nümunə gətirə bilərik. Bu tip cümlələri transformasiya etdikdə Nəqli cümlələrə ayrılan müddət çevrilmiş cümlələrə ayrılan müddətdən daha azdır, belə ki, bu tip cümlələrdə mübtəda və tamamlığın yerini dəyişmək mümkünsüzdür. Burada bir subyekt və bir obyekt olur. Nəqli cümlə, Slobinin fikrincə, passivlik problemini aradan qaldırır, başqa sözlə desək, onun təcrübələrində passiv cümlələr nüvə cümlələrlə müqayisədə o qədər də çox zaman tələb etmirdi. Slobin tədqiq etdiyi çevrilmə fenomenini cümlə semantikasının təsiri ilə əlaqələndirir. Bu sahədə daha bir məqalə maraq doğurur. R. Sevin və E. Perçonok qısa müddətli yaddaşın həcmi tədqiq etdikləri zaman müxtəlif tip transformativlərin həmin yaddaşda bir-birilərindən və nüvə cümlədən ayrı yerləşdikləri müəyyənləşdirildi. (35, s.84)

Xomski –Miller transformativ modelindən irəli gələn bütün bu təcrübələr bəzən tədqiqatçılar tərəfindən skeptik yanaşmalara məruz qalırlar. Bunlara M.Qlantseri, C.Nisti misal göstərmək olar. Nistin fikrincə, törəmə modeli çox geniş işlənmə perioduna daxil olmuşdur: nə qədər ki, bu model daha kiçik detalları tərkibinə daxil edəcək, o qədər də həmin detallar daha az mahiyyət kəsb edəcək. L.Mayer onun ardınca isə R.Titone Xomski modelini tənqid edirlər. Bu modelin çox yüklü olduğunu məlumun olmamasını, onun psixoloji nəzəriyyə deyil, daha çox məntiqi mülahizə və məşin proqramlaşdırmasında istifadə oluna biləcəyini bildirmişlər.

Bununla əlaqədar olaraq Ç.Osqudun öz modelini yenidən nəzərdən keçirməsi və Xomski-Miller modelinə qarşı qoyması cəhdi maraq doğurur. Bu cəhd 1963-cü ildə Osqud Amerikan Psixoloqiya Assosiasiyasının illik toplantısında “Cümlənin anlanılması və yaradılması” adlı nitqlə çıxışı zamanı olmuşdur.

Stoxastik modelin biliklərimizin hazırki durumu üçün qənaətbəxş olmadığını bildirərək, eyni zamanda Osqud transformativ yöndə olan kənar cəhətlərdən də yan keçməyə çalışır. Onun önəmli tezislərindən birində bu qənaətə gəlinir ki, cümlənin

strukturunun yalnız alt qatı deyil, yəni yalnız ardıcılıq elementləri deyil, üst qatları da şərti ehtimallarla əlaqələndə bilər.

Başqa sözlə desək, şərti ehtimallarla tək-cə vahidlər deyil, həm də cümlənin strukturundakı ardıcıl “addımlar” da əlaqələndə bilər. Ç. Osqudun digər bir maraqlı doğuran tezi 1956-cı ildə C.Nannelli və S.Saporto ilə birlikdə irəli sürdüğü tezisidir. Burada qeyd edilir ki, hər hansı bir mürəkkəb cümləni nüvə cümlələr (kernel assertions) zənciri kimi qəbul etmək məqsədəuyğun sayılmalıdır və onların görünüşü “subyekt – bağlayıcı – obyekt ” şəklində olmalı və mahiyyət etibarlı ilə mürəkkəb cümlə ilə semantik cəhətdən ekvivalent olmalıdır.

The clever young thief was severely sentenced by the rather grim-faced judge.

Nüvə cümlələr: The thief (was) clever

The thief (was) young

The judge (was) rather grim-faced

The judge (sentenced severely) the thief

Osqud iddia edirdi ki, cümlənin analizi prosesinin iki təməllə fərqli psixoloji tipli mövcuddur. Bunlar: keyfiyyət əməliyyatları və kəmiyyət əməliyyatlarıdır. Bunların hər biri müxtəlif qanunauyğunluqlara tabedir. Buradan belə anlaşılır ki, keyfiyyət tipində cümləni transformasiya etmək mümkündür bununla da onların mənası çox da dəyişməyəcəkdir. Məsələn: oğlan şəndir, şən oğlan. Kəmiyyət tipli cümlələr isə elə formalaşır ki, onları heç cür transformasiya edib prediaktiv şəkildə təqdim etmək olmur. Belə ki, onlarda əsas söz elə semantik çalar alır ki, onun ayrıca izolasiya olunmuş şəkildə bildirdiyi mənadan fərqli mənə çaları bildirir. Məsələn:

“Bəzi insanlar” semantik cəhətdən daha zəifdir nəinki “insanlar” sözü. “Çox xoş” “xoş” sözündən semantik cəhətdən daha yüksəkdir. Verilmiş cümlənin nüvə cümlələrinə transformasiya edilməsi qaydalarının sistemi mövcuddur. (48, s.182)

Osqudu statistik qanunauyğunluqlarının sadəcə söz zəncirlərinin son nəticələrini birləşdirməsini deyil, həm də həmin əməliyyatları birləşdirə bilməsi ideyasına miller dövrü dilçiləri tərəfindən skeptik yanaşlsa da cəlbədicə görünür. Öz mülahizəsində Osqud bildirmişdir ki, bizim ehtimal ilə iş gördüyümüz hallarda Xomski modeli tez-tez yalnız “bəli – xeyr” cavablarını verir. Osqudu sözünə əsasən, cümlənin yaranmasının psixoloji nəzəriyyəsi bütövlükdə davranış nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi olmalıdır.

Bu səbəbdən qeyd edilən fikir bir çox tədqiqatçıların marağını özünə cəlb etdi. Onlardan biri Nil Conson olmuşdur. O, ilk tədqiqat işlərinin birində təcrübədən keçirilən şəxslərin müxtəlif qrammatik tipli cümlələri necə öyrənməsini nəzərdən keçirmiş və bildirmişdir ki, böyük ehtimalla səhvlər cümlənin tərkib hissələrinin səhrədlərində olacaq. Təcrübə də bunu təsdiq etdi, həm də müəyyən olundu ki, cümlənin tərkib hissələrinin daxilində səhv etmək ehtimalları markov prosesinin (yəni stoxastik modelin) qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq azalır. Daha sonra Conson heç yerdə transformasiya anlayışına toxunmadan cümlənin yaranmasının belə bir konsepsiyasını təklif edir. Ağacın başından onun əsasına qədər hərəkət baş verir, həmçinin biz hər dəfə tərkib hissələrdən birini (ikincisini) qısa müddətli yadaşa keçiririk birincisini isə sona çatana qədər yəni sözə çatana qədər tərkib hissələrə ayırmağa davam edirik. Bundan sonra isə ikinci hissəyə keçirik. Bunları nəzərə alaraq Conson Osqudu fərziyəsini nəzərə alaraq belə bir mülahizə irəli sürdü ki, cümlənin mənimsənilməsini asanlaşdıran assosiasiyalar yalnız sözlər arasında deyil əməliyyatlar arasında da yarana bilər. Belə olsa da, assosiasiya tiplərindən bəziləri, hətta onlar öncədən mənimsənilmiş olsalar belə, cümlənin yaradılmasını asanlaşdırmağa o qədər də təsir etməməlidirlər, belə ki, cümlənin tərkib hissələrinin yaranması modelinin müvafiq hissələri arasında bir neçə addım vardır. Consonun təcrübəsi daha dərin mənalı cümlələrlə yerinə yetirilirdi. Biz sadə bir misal göstərmək istərdik. “Pendirin qoxusu tülkünü yolundan etdi.” Cümləsində görürük ki, pendir və

qoxu sözləri arasındakı assosiasiya cümlənin yaranmasını asanlaşdırsa da, qoxu və saxlamaq sözləri arasında bu belə deyil. Bunun belə olduğunu anlayan Conson daha sonralar cümləni bir reaksiya kimi nəzərdən keçirərək bildirmişdir ki, ilk sözün müxtəlif dərinliklərində, yəni “addımlar” sayı fərqli olduqda biz müxtəlif zaman kəsiyi sərf edirik. Bu mülahizə təsdiqləndi. Lakin daha sonralar Consonun nəticələrini təkzib edən təcrübələr meydana çıxdı. Daha öncəki işlərində Conson Xomski –Miller modelinə şübhə ilə yanaşırdı. A.Martin və K.Roberts bu modelle həyata keçirilən təcrübələrin nəticələrinin tamamilə fərqli bir interpretasiyasını təklif edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, Mellerin əldə etdikləri NS modeli istifadə edildikdə daha rahat izah olunandır, belə ki, Mellerin təcrübələrində cümlənin dərinliyinin təsiri nəzərə alınmamışdır. Daha sonralar K.Foster Ç.Osqudun əməliyyatlar arası assosiasiya ideyasından yararlanaraq belə bir mülahizə irəli sürdürmüşdür ki, progressiv cümlə strukturuna malik olan dillərdə məsələn rus və ya ingilis dillərində cümlənin sonunu onun əvvəlinə əsasən bərpa etmək, regressiv cümlə strukturuna malik dillərdə isə məsələn türk dilində isə cümlənin əvvəlinin onun sonuna əsasən bərpa etmək mümkündür. Bu mülahizə təsdiqləndi və daha sonra xeyli davamçıları oldu. Bu mövzuda xeyli elmi işlər yazıldı. Bu işlər transformativ psixolinqvistik modelin yenidən nəzərdən keçirilməsinə yönəldildi.

Nəticədə, heç bir model digərlərinin üzərində mütləq üstünlüyünü sübuta yetirməmişdir. Hər iki model yalnız mülahizə kimi qalaraq nəzəriyyə olmamış və hələ ki, elə bir təcrübə müəyyən edilməyib ki, bu mülahizələrdən birini mütləq şəkildə təsdiqləyib, onun daha məqbul sayıb digərinin atılmasına səbəb ola bilsin.

Bütün mövcud təcrübələr göstərir ki, bir mülahizə necə doğrudursa digəri də ondan geridə qalmır. (48, s.187)

Bunlardan əlavə, mövcud nəzəri vəziyyəti əsaslı şəkildə təkrar nəzərdən keçirmək üçün səbəb ola biləcək xeyli faktlar toplanır. Hələ ki, bu faktlar müxtəlif şəkildə interpretasiya olunurlar. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, hansısa bir söyləmin əşyavi və ya məntiqi invariantı mövcuddur ki, cümlənin qrammatik strukturuna qismən uyğundur, amma cümlənin psixolinqvistik yaranışı qanunauyğunluqlarına təsir edir. D.Slobinin təcrübələrində çevrilmənin mümkün interpretasiyası əsasən bu şəkildədir.

Q.Klarkın bu sahədə təcrübələri çox maraq doğurandır. O, Cloze Procedure anlandığı yeni cümlə üzvlərindən birinin əsasən mübtədə, xəbər və tamamlıq kimi cümlə üzvlərindən birinin yerini boş qoyaraq təcrübədən keçirilən şəxsin həmin boşluğu doldurmalı olduğunu bildirmişdir. Çox maraqlı nəticələr əldə edilirdi. Aktiv cümlələrdə 81,5% mübtədalar canlı varlıqları bildirirdi. Lakin tamamlıqların yerlərində bu 26,7% təşkil edirdi. Passiv cümlələrdə isə mübtədaları bildirən bu sözlər 68,3% tamamlıqları bildirənlər isə 45,8% təşkil etmişdir. Daha sonra müəyyən olundu ki, hər iki tip cümlələrdə fel (xəbər) daha çox tamamlığa yaxındır və o mübtədadan qismən asılı deyil, əksinə onu, yəni mübtədanı şərtləndirir, aktiv cümlələrə nisbətən passiv cümlələrdə daha çox rast gəlinir. Bütün bunlar Xomski-Miller modelinə ziddiyyət təşkil etdiyi halda Osqud-Conson modelini qismən izah edir.

Daha sonralar, Klark bildirmişdir ki, bu tip sintaktik strukturlu cümlələrdə mübtədə hər zaman daha aydın və səhsiz təcəssüm etdirilir, ikinci yerdə təyin və tamamlıq sonra isə feli-xəbərdir. Təyin ilə mübtədə və feli-xəbərlə tamamlıq qarşılıqlı sintaktik şərtlənmişdir.

B.Anderson müəyyənləşdirmişdir ki, cümlənin qrammatik formasından asılı olmayaraq onun birinci yarısında bildirilən fikir ikincisindəkinə nəzərən daha əmin şəkildə olur. P.Uoson inkar cümlələri nəzərdən keçirərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, “inkarın həqiqətəbənzərliyi” faktoru mövcuddur. Məsələn: donuzun həşərat olmasını təkzib etməkdən, hörümçəyin həşərat olmasını təkzib etmək daha asandır.

Keri müəyyən etmişdir ki, danışanın fikrini özü üçün necə qurmasını əks etdirməyən inkar cümlələr üzərində əməliyyat aparmaq çətindir. Məsələn: Bizə Petrin evdə oturduğunu bilərək onun gəlmədiyini deməkdənsə, onun gəlmədiyini bilərək Petr gəlməyib demək daha asandır. Luriyanın sözləri ilə desək, bütün bu faktları ümumiləşdirəndən sonra, onların cümlənin yaranması modelinə cavab verdiyini hesab etmək olar. Bu modeli belə təsəvvür etmək olar. Onun birinci pilləsi –cümlənin xətti qeyri-qrammatik konstruksiyası yəni onun daxili proqlaşdırılması. İkinci pillə – bu strukturun cümlənin qrammatik strukturuna çevrilməsi. Üçüncü pillə –sonuncunun reallaşması. Əgər bizim qarşımızda kifayət qədər mürəkkəb cümlə varsa, belə bir fikrə gəlmək olar ki, ilk pillədə bizdə Osqudun nüvə cümlələri toplusu olacaq. Nitqin

mənimsənilməsi zamanı bütün bu proses əks istiqamətdə gedir; əgər sonda bizim həqiqətən nüvə cümlələri sistemini ala biləcəyimizi sübut etmək olsaydı, bu modelin həqiqiliyinin sübuta yetirilməsi üçün kifayət qədər ciddi dəlil olardı. (30, s.125)

1.1. Cümlənin semantik strukturu cümlə yaradıcılığı amili kimi

Cümlə dil sisteminin paradigmatik sırada təşkil olunmuş mücərrəd ünsür kimi dilin qrammatikasına aid olub, sintaktik konstruksiyanın zirvəsidir. Cümlə obyektiv sintaktik modallığı, sintaktik zamanı və şəxsin, onun qrammatik mənasını yaradan kateqoriyaların üzvi birləşməsi kimi predikativliyə malikdir. Denotativ situasiya cümlədə təqdim olunur və onun semantik strukturunu təşkil edir. Deməli cümlə struktur və semantik sintaksisin vahidi hesab olunur. Realizə olunmuş çoxluğun səciyyəvi cəhətlərini sxem şəklində ifadə edən cümlə söyləmin sintaktik əsasını təşkil edir. (10, s.27)

Leonard Blumfeldin sözlərinə əsasən, cümlə elə müstəqil sintaktik formadır ki, qrammatik konstruksiyaya kimi daha böyük sintaktik formaya daxil olur. Linqvistik təhlil zamanı cümlə tərkib hissələrinə, birləşmələr sözlərə, sözlər morfemlərə, morfemlər fonemlərə bölünür. (10, s.28)

Cümlə struktur baxımından qrammatik vahiddir. Cümlədə ünsür, başqa sözlə desək, element o zaman mənaya malik olur ki, o cümlənin alt qatında sintaktik cəhətdən müəyyən siniflərin elementi olsun. (10, s.28)

Cümlə elə bir təşkil olunmuş strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır. (15, s.226)

Bir çox dilçilər tərəfindən cümləyə müxtəlif təriflər verilmişdir. Zənnimizcə, onlar arasında daha dolğun olanı: Dildəki sözlərin semantik həmrəyliyi əsasında qrammatik əlaqələrlə normal düzölmüş, predikativlik və modallıq əlamətləri ilə səciyyələnən və konkret propozisional bir sintaktik əlaqə məna ifadə edən sintaktik konstruksiyanı cümlə adlandırmaq olar.

Müasir dilçilikdə cümlə semantikasi ilə də əlaqədar bir neçə tərifə rast gəlmək olar. Onlardan bəzilərini qeyd etmək istəyirik: “Hər bir cümlənin mənası danışanın başa düşülməsi üçün onun nə demək istədiyinin nəzərdə tutulmasıdır.” “Cümlə

mənası deyəndə mən onu tələffüz etdiyi zaman insan beynində hansı ideyaların yarandığını nəzərdə tuturam.” “Bizim cümlə mənası adlandırdığımız əlbəttə, ondan çıxara bildiyimiz bütün nəticələri əhatə edir.” “Məna biri digərindən, şübhəsiz, daha maraqlı olan assosiasiyalı ideyalar arasındakı əlaqədir.” “Cümlənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mümkün olan məqamı tapmaq cümlənin nə demək olduğunu tapmaq deməkdir.” “Məna sözü fəlsəfədə qəbul edilib, çünki onda əqillə dəyər çox yaxşı çulğalaşır.” “Məna adlandırma prosesinin istənilən və ya bütün mərhələləri deməkdir və tez-tez əqli fəaliyyət və qiymətləndirmə proseslərini ehtiva edir.” “Biz belə qənaətə gəlirik ki, məna praktiki olaraq hər şeyi əhatə edir. Biz baxanda mənanı görürük, düşünəndə mənalarla düşünürük, hərəkət edəndə öz əməllərimizi məna terminləri ilə ifadə edirik, deməli biz mənasız heç nəyi dərk edə bilmirik.” (16, s.155)

Bütün bu yazılanları ümumiləşdirərək Çarl Friz qeyd edir ki, leksik və struktur məna bizim söyləmlərin linqvistik mənasını əmələ gətirir. (37, s.64)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatlardan anlamaq olar ki, mənanın hazır vahidi söz deyil, cümlədir. Belə ki, hər hansı bir cümləni götürüb onun tərkibindəki sözlərə baxsaq, görəcəyik ki, hər bir sözün, hər bir leksemin öz mənası var. Məsələn: Diplomatlər şahmatı sevirler. Buradakı hər bir leksemin öz mənası var. Lakin bir məqama diqqət yetirməliyik ki, “diplomət”, “şahmat”, “sevmək” sözləri bu şəkildə ayrılıqda işlənə bilərlərsə də, cümlə əmələ gətirə bilmələri üçün onları əlaqələndirmək lazımdır ki, bunu da “lar” “ı” “ir+lər” qrammatik morfemləri ilə reallaşdırır. Beləliklə, Diplomatlərin şahmatı sevməsi fikri yalnız leksik vahidlərin mənasından təşkil olunmur, o həm də müəyyən strukturda formalaşır, həm də gerçəklikdə olanı bildirir. Elə buna görə də, dil baxımından sintaktik səviyyədə həm ifadə, həm də məna planına malik ən kiçik vahid cümlədir. Biz ünsiyyəti cümlələrlə qururuq, ənənəvi anlamda cümlə mürəkkəb fikir ifadəçisi kimi müəyyənləşdirilir. (37, s.64)

Cümlə struktur baxımdan qrammatik vahiddir. Cümlənin strukturunu açmaq sintaksisin vəzifəsidir. Adlıq cümlələrdən başqa bütün digər cümlələr mübtədə və xəbərə malikdir.

Görkəmli ingilis alimi Con Lions cümlə mənasını sözlərin mənasından fərqləndirməyi tövsiyyə edir. Cümlənin mənası onun qrammatik və leksik əlamətlərindən asılıdır. Sözlərin mənası isə bizim müzakirə etdiyimiz mənanın müxtəlif tiplərini əhatə edir. Ancaq bu fərqi hər zaman görmək olmur. Bilirik ki, intonasiya cümlənin konstitutiv, qurum xassəsidir, o cümlənin mənasının açılmasında aparıcıdır. Ancaq o sözlərdə presuppozisiya ilə deyil, deyiliş məqamı ilə şərtlənir. Sözlər qrammatik struktur və leksik əlamətlərlə məhdudlaşmır, ancaq o prosodik, paralingvistik, kontekst, lingvistik əlamətlərlə bağlıdır. Sözlərin mənası cümlə mənasının tərkib hissəsi kimi götürülə bilər. Cümlə mənası ümumiləşmədir və konkret sözlərlə bağlı deyildir. Konkret zamanda və məqamda deyilən /Çəmənlikdə gəzən inəkdir// sözləri /Çəmənlikdəki inəkdir// cümləsindən onunla fərqlənir ki, o xəbərdarlıq edir, ikincidə isə ümumi heyvan sinfindən /inək/ seçilib götürülür. (16, s.158)

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, semantikanın əsas vahidi cümlə deyil, propozisiyadır. Burada onu qeyd edə bilərik ki, semantika həqiqi şərtidir, propozisiya da ya gerçək, ya da səhv ola bilər. Hər hansı cümlə gerçək və səhv ola bilər, burada əsas məsələ propozisiyanın müxtəlifliyindədir. Cümlənin qrammatik və leksik forması olur, ancaq onda ifadə olunan fikrin həqiqət olub-olmaması onun propozisional mənasını bildirir.

Cümlədən, semantikanın əsas vahidinin nə olmasından danışdıqda semantikanın nə olduğu barədə qeyd etməmək düzgün olmazdı. Semantika məna haqqında elmdir. Yunan dilində “sema” “işarə” deməkdir. Dilçilikdə söz mənasının öyrənmə elm sahəsinə məna nəzəriyyəsi və ya semantika deyilir. Semantikanın təxminən yüz əlli yaşının olduğunu müxtəlif ədəbiyyatlarda qeyd edirlər. Lakin hələ Mahmud Kaşğarlıdan bəri söz mənasının praktiki məsələlərinin diqqət mərkəzində saxlayan lüğətçilik semantikanın daha qədim tarixə malik olduğunun göstəricisidir.

Semantika bir vaxtlar semasiologiya adlandırılırdı, ancaq sonra bu terminin istifadəsi aradan qaldırıldı. Ənənəvi məna nəzəriyyəsi sözü əsas götürürdü. O, sözü əsas ikitərəfli işarə kimi nəzərdən keçirərək, onun bir tərəfini forma, digər tərəfini isə məna kimi açıqlayırdı. Ferdinand de Sössür bunu ən ümumi şəkildə “signifié” işarələnən və “signifiant” işarələyən adı altında birləşdirirdi. Şeylə ad arasındakı

əlaqəni yunan fəlsəfəsində adlanma kimi dəyərləndirirdilər, bu da təbiətən verilən və ya razılaşmadan doğan adlanma kimi müəyyən edilirdi. Sözü mənası ilə onun adlandırdığı “şey” bir-birindən fərqlənməli idi. Əlaqə şeylə söz arasındakı aidlikdir. Sözlər bildirir, ifadə edir, adlandırır. Bu əlaqəni adətən semantik üçbücaq adlandırırlar. Söz bildirdiyi mənə ilə əlaqədə olur, o müəyyən reallıqla əlaqə nəticəsində mövcud olur. (16, s.24)

Dil səriştəsinin mühüm hissəsi dinləyənin və danışanın sözlərin mənəsini, yəni onların işlənməsi şərtlərini bilməsidir. Semantika isə mənənin qurulduğu elementlərin təhlilini verməklə məşğul olur. Bu obyektə dəqiqləşdirmək iki və daha artıq mənənin müqayisəsini verməklə müqayisə və təhlil bir-birilərini ehtiva edir. Məsələn: Azərbaycan dilində “qala” və rus dilində “крепость” sözlərini müqayisə edəndə məlum olur ki, hər iki dildə bu sözlərin mənəsi iri, hündür və yerdən hörülmüş, ilkin olaraq istehkam qurmaq məqsədilə ucaldılmış tikilidir. Təhlil və müqayisə bir-birini tamamlayır. Mənənin təhlili sayəsində cümlədə sözlər arasındakı əlaqələri, yəni sintaqmatik semantikanı müəyyənləşdirmək və bununla da leksikoqrafiyanın məsələlərini həll etmək olur. (15, s.264)

Leksikanın struktur təhlili onun formal, morfoloji və məzmun-mənə cəhətdən çoxşaxəli xarakteri, həmçinin mənə planının strukturuna kifayət qədər nüfuz edilmədiyindən və işarələyənle işarələnən arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərin olması xeyli çətinliklərlə rastlaşır. Düzdür, leksikanın müəyyən sahələrində struktur və sistem əlaqələrini çox asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Lakin bu deyilənləri bütün sahələrə şamil etmək olmaz. Leksik səviyyədə bir bütövdən danışmaq mümkündürsə, bu bütövdəki elementlərin qarşılıqlı bağlılığı sistemliliyi ehtiva edən amillərdəndir. (42, s.254)

Ancaq leksik səviyyədə sistemin mövcudluğunu şübhə altına alanlar da vardır. Bunun əksinə olaraq E.Koseriu leksik strukturların mövcudluğunu sübut olunmuş hesab edir, struktura və məzmunə söykənən leksikologiyayı leksematika adlandırır. (16, s.126)

Sememlərin daxili strukturunu, yəni semləri və onların iyerarxik düzülüşünü semantik mikrostrukturlar, semlər arasındakı paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri

isə semantik makrostrukturlar adlandırmaq olar. Makrostrukturlar mikrostrukturlara əsaslanır və onlar ikisi birlikdə struktur semantikanın tədqiqat obyektini təşkil edir.

Semantik mikrostrukturun tədqiqi onunla çətinləşir ki, sememlər və onları təşkil edən semlər birbaşa müşahidəyə gəlmirlər. İyirminci əsrin qırx-əllinci illərində dilçilikdə geniş yayılmış pozitivizm sematik sahədə mümkün deyildi. Ancaq burada birbaşa və ya dolayı yollardan istifadə edilə bilər. Onlardan biri sözlərin kontekstdə götürülməsi və ya onda leksemlərin özlərini aparmasının təsvirilə bağlıdır. Mikrostrukturunu formal təhlil etməklə ümumiləşmə etmək mümkündür. Ancaq makrolinqvistik təhlil də yəni dilxarici müşahidələr də burada köməyə gələ bilər. Bu təhlil üsulu son zamanlar geniş yayılmaqdadır. (16, s.126)

Bugün semantik strukturun birmənalı şəkildə tədqiqi onun obyektinin xüsusiyyətilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu qeyri-adekvat tədqiqat metodunun yoxluğu ilə izah oluna bilər. Bunu həm ənənəvi, həm də müasir mənə tədqiqatçıları vurğulayırlar. Metodlar xeyli sayda olsalar da, semantik strukturların konkret tədqiqat metodları hələ də qəti müəyyənləşməyib.

Bununla bağlı onu qeyd edə bilərik ki, R. Yakobson və başqalarının morfoloji səviyyədə qarşılaşma və kontrastlar əsasında apardıqları tədqiqatlar semantik strukturun tədqiqi üçün nümunə ola bilər. Bunlar ilkin tədqiqatlar idi, indi isə bu cür tədqiqatlar o qədər də maraq kəsb etmir.

Mikrolinqvistik təhlildə dil işarələrinin kontekstdə vəziyyəti və əlamətləri distributiv, transformasional, kollokasiya testləri və tərkiblər üzrə semantik klassları müəyyən edirlər, beləliklə də semantik fərqlər və polisemiya müəyyənləşir.

İlk makrolinqvistik təhlillər semantik strukturları, bununla da semantik konstituentləri müəyyənləşdirir. Bu zaman substitusiya metodundan və birləşmədən kompatibilikdən istifadə edilməklə mikrolinqvistik yox, makrolinqvistik yanaşma üstünlük təşkil edir. Mikrostrukturlar və Makrostrukturlar sintaqmatik səviyyələrdə işarələr arasında əlaqələrin müəyyənləşməsinə xidmət edir.

Semantik strukturların tədqiqinə həvəs və maraq artır, beləliklə, tez və əhatəli tədqiqat günün tələbinə çevrilir.

Ənənəvi semasiologiya və müasir makrolinqvistik mənə araşdırmaları mənənin fiziki tərəfini, sonralar isə gerçəkliyə bağlılığın semantik strukturundan üz döndərüb, dilin immanent strukturunu öyrənməyə başladılar.

Müasir mənə tədqiqlərində makrolinqvistik yanaşmalar xüsusi yer tutur. Özü də makrolinqvistik tədqiqatlar semantik strukturların linqvistik planda tədqiqindən və təsvirindən kənara çıxır. Linqvistik tədqiqat kimi o, dil kontekstinə söykənir. Mikrolinqvistik yanaşmalar və semlər üzrə təhlildən fərqli olaraq müasir semantikada mental əsaslara söykənən makrolinqvistik istiqamət ideal danışmanın intuisiyasının təsvirinə və formalaşmasına böyük əhəmiyyət verir, çünki bu, bilavasitə təsvirə gəlməyən semantik mikrostrukturların və makrostrukturların təsvirini verməyə imkan yaradır. Bu yanaşma interpretativ bacarığa, danışanın semantik anomaliyalarını, ambiguitlərini açmağa imkan verən semantik situasiyasına, həmçinin sintaktik strukturlara semantik şərh verməyə imkan yaradır. Məlumdur ki, törəmə qrammatikası dil daşıyıcısının indiyə qədər eşitmədiyi və yazmadığı cümlələrin sonsuz miqdarına sintaktik strukturla yanaşı semantik şərh verməyə, onun qabiliyyətinin modelləşdirilməsi üçün əsas tələb kimi irəli sürür.

Mikrolinqvistik təhlil bir formativə aid olan sememlərin sayını, həmçinin mənə səviyyəsində kəşifən sememlərin iştirak etdiyi leksik vahidlərin məzmun ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. Bununla da mikrolinqvistik tədqiqat subyektivizmdən qaçmağa və ünsiyyətdə relevant sememlərin digər təhlili ilə semantik fərqlərin və oxşarlıqların intuitiv dərk olunmasına imkan yaradır. Bu heç də mikrolinqvistik təhlilin dəyərləndirilməsini şişirtmək və ya azaltmaq demək deyildir. Bu cür təhlil semantik strukturun başqa cür şərhinə qəti kölgə salmamalıdır.

İlk semantik konstituent, müvafiq olaraq komponent təhlilini biz ənənəvi dilçilikdə müşahidə edə bilərik. Bu cür tədqiqatlarda həmçinin makrolinqvistik təhlilə dair elementlərə də rast gəlmək olar. Hələ Ferdinand de Sössürdən əvvəlki semantik tədqiqatlarda struktur elementlərin mövcud olması fikrini tapa bilərik. Bu isə artıq semantik konstituentdən xəbər verir. Artıq R.M.Mayer öz əsərlərində mənə sistemindən söhbət açır, onun təşkilinin məhdud sayını göstərir və sistemlərin, ifadələrin məhdud sayının fərdi baxımdan birlikdə olmasından danışdı. (16, s.136)

Son illərdə N.Xomskinin törəmə qrammatikası ideyalarından ruhlanan C.Kats və C.Fodor konstituent təhlil ilə semantik şərhə yeni yol açdılar. Onların semantika sahəsində çalışmaları, cümlə mənalarının şərhində göstərdikləri yollar amerikan dilçiliyində bəhrə verdi.

Müəlliflər elə bir semantik nəzəriyyə yaratmaq istəyirdilər ki, ümumi qrammatik nəzəriyyənin tələbləri ilə yanaşı, o həm də çox yüksək dəqiqlik tələblərinə cavab versin. Onların nəzəriyyəsində proyeksiya qaydaları mühüm yer tutur. Cümlənin semantik şərhə və lüğətlərin strukturu bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Semantik nəzəriyyənin əsas məqsədi ən yaxşı halda lüğətlərin strukturunu yox, cümlələrin şərhini verməkdir ki, onu da proyeksiya qaydaları təmin edə bilər. Bu qaydalar belə bir suala cavab verməyə qadir olmalıdır ki, necə olur ki, qrammatik cəhətdən düzgün konstruksiyada məna konstituentləri dil kontekstində semantik cəhətdən çoxmənalı vahidləri monosem edir. C.Kats və C.Fodor belə güman edirlər ki, cümlənin mənası onun tərkib hissələrinin mənalarının funksiyasıdır. Proyeksiya qaydalarının gücü markerlərin üzvlənməsi ilə bağlıdır.

Onlara görə leksikanın vahidi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- 1) Sintaktik kateqorizasiyadan-sintaktik markerlərdən.
- 2) Semantik təsvirdən-semantik markerlərdən.
- 3) Kontekstual məhdudiyyətin göstəricisindən-seçim məhdudiyyətindən.

Onların təhlilində hər bir semem üçün semantik markerlərin müəyyən ardıcılığı olur. Semantik markerlər nəzəriyyədə semantik əlaqələrin ifadəsi olan elementlərdir.

Məşhur danimarka qlossematiki Lui Yelmslev “Sözün mənası struktur əmələ gətirirmi?” sualına cavab verərkən ilk növbədə strukturun özünə aydınlıq gətirilməsini tələb edirdi. “Struktur daxili asılılıqları olan avtonom mahiyyətdir”. Struktur termini elementlərin sadəcə yığını deyil, onların qarşılıqlı təsirindən yaranmış elə bütövdür ki, onlardan hər biri başqalarından asılıdır, həm də bu onda ifadə olunur ki, sistemin hər bir elementi yalnız başqa elementlərlə əlaqələrinə görə mövcud olur. Bu cür anlam forma nəzəriyyəsinin əsasında durur. Forma nəzəriyyəsində elementləri ayırmaq, təhlil etmək, bölmək yalnız onların daxili bütövlüyü çərçivəsində olur, onlar daxili əlaqələrlə bağlı və öz qanunları olan

avtonom vahidlər toplusu yaradır. Deməli hər elementin xassəsi bütövün strukturundan və bütövü idarə edən qanunlardan asılı olduğu üçün onlar nə psixoloji və də fizioloji element kimi bütövdən kənarında mövcud olmur. Bütövün və onun qanunlarının dərkinə o bütövü əmələ gətirən ayrı-ayrı hissələrin bilgisindən əldə etmək olmaz. (16, s.145)

Cümlənin semantik strukturu barəsində qeydlərimizi semantik-qrammatik strukturlaşmanın üç aspektini qeyd edərək bitirmək istərdik. Bunlar: sözlərin seçilməsi; cümlədə sözlərin sırası; qrammatik marker.

Birinci aspektin üç nəzəriyyəsi var. Birincisi sözlərin seçilməsinin sinifdən sinfə prinsipi, haqqında Nikolay İvanoviç Jınkinin nəzəriyyəsindən bir-iki cümlə yazmaq istərdik. İnsanın uzunmüddətli yaddaşında on minlərlə söz qorunub saxlanır. Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözün seçilməsi ani olaraq baş verir. Bu prosesi dəqiqliyi ilə izləmək mümkün deyil, yalnız fərziyyələr irəli sürülür, gümanlar edilir. (8, s.68)

N.İ.Jınkinin bu barədə hipotezasına əsasən, məntiqi subyekt seçilir, o söyləmin, cümlənin əsasını, mərkəzini təşkil edir, sonra isə o predikatlar iyerarxiyasına cəlb olunur. Qeyd olunan nəzəriyyəyə görə, sözün seçilməsinin əsasında söyləmin məntiqi subyektə durur. Subyekt-predikat üzrə seçim ardıcılığı cümlələrdə əşyavi əlamətlərlə söyləmə üzrə motivləşir. Söz seçimi zəncirvari deyil, söyləmə meydana gətirən cümlə ilə məhdudlaşmır. Cümlənin, mətnin strukturlaşması layihəsi söz seçimində mühüm rol oynayır. (8, s.69)

Bilavasitə söz seçiminə gəldikdə, deməliyik ki, mətn tərtib edən lazımı sözləri seçir, digərlərini kənara qoyur.

İkinci nəzəriyyə söz assosiasiyası adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, hadisələr arasındakı psixi əlaqə, onlardan biri aktuallaşarsa, digərini də üzə çıxarır, ikincisini də meydana gətirir. Məsələn: "qara" sözünü eşidərkən fərdlərdən asılı olaraq: 1. Bədbəxtlik. 2. Qaranlıq. 3. Qara gün. 4. Rəng assosiasiyaları yaranır.

Söyləmin cümlənin tərtibi zamanı assosiativ əlaqəni tam təsdiqləmək üçün assosiativ norma əsas faktıdır. Assosiativ norma faktoru assosiasiyalarla təkrarlanır və az dərəcədə ona nizamsız təsir göstərə bilər. Eksperimentlərin nəticələrinə görə,

yazan, hətta şifahi danışan tərəfindən adət etdiyi assosiasiyalara qarşı mübarizə apardığı qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar bu qənaətə gəlmişlər ki, sözlərin assosiativ cütlüyü cümlədə vahid fikri, qrammatik bağlantı yaradır.

Sözlərin seçilməsi ilə bağlı assosiativ nəzəriyyənin bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, xarici dillərin tədrisində, dərsliklərdə tapşırıqların yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

Üçüncü nəzəriyyə yoxlama adlanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən səslərin ümumi yığınınından axtarışı fikrə adekvat olub-olmamalarının seçilib yoxlanması ilə həyata keçirilir. Bu proses çox sürətlə həyata keçirilir, yaddaşda predmetlərin etalonu şəklində, hansısa müəyyən sistem şəklində mövcud olan qruplaşmaya müraciət olunur. Məsələn: tematik qruplaşma.

İkinci aspekt olan cümlədə sözlərin sırası barədə qeyd edək. Söyləm çox az hallarda fikrin tam həcminə müvafiq olaraq bütöv şəkildə strukturlaşır. Söyləmin fikri hazırlığı məram-proqram əsasında genişləndirilir. Söz sırası yalnız cümlə hüdudunda müəyyənləşir və sözlərin yerləşmə variantı fikrə uyğun olaraq qurulur. Aktual üzvlənmə ilə cümlə çərçivəsində mətnin qurulması baş verir.

Nəhayət, üçüncü, sonuncu aspekt qrammatik markerləşmədir. Zahirən belə yalnız fikrə gəlmək olar ki, sözlərin seçilməsi, onların yerləşməsi və qrammatik markerləşməsi zamanca fərqlidir, ancaq bu heç də belə deyil. Onlar bir-birindən ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətindədir. Qrammatik markerləşmə işlənən sözlərin qrammatik mənasını dəqiqləşdirir və onlar arasında qrammatik əlaqəni möhkəmləndirir. Qrammatik markerləşmə ilə əlaqədar səhvlərə uzlaşma, idarə əlaqələri ilə bağlı, habelə felin növləri, ismin halları və s. səhvləri göstərmək olar.

1.2. Cümlənin sintaktik strukturu formal əlamət kimi

Cümlə struktur baxımdan qrammatik vahiddir. Cümlənin strukturunu açmaq sintaksisin vəzifəsidir.

İnsanların ünsiyyət yaratması ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələr və onların ardıcılığından yaranan kiçik və böyük mətnlərlə reallaşır. Ənənəvi qrammatikada sözlə bərabər cümlə də çox vacib dil səviyyəsi hesab edilirdi. Cümləni adətən

sözlərdən ibarət bir bütöv kimi götürüldülər və sintaksisin vəzifəsi kimi cümlə düzəltmək üçün hansı sözün hansı sözlə hansı ardıcılıqla əlaqəyə girməsini öyrənməkdən ibarət olduğu qeyd edilirdi. (15, s.165)

Cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qaydalar əsasında düzülüşüdür. L.Blumfildə görə cümlə asılı olmayan dil forması kimi götürülürdü və bu forma qrammatik konstruksiyanın köməyi ilə daha böyük dil formasına qatıla bilər.

“Cümlənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mümkün olan məqamı tapmaq cümlənin nə demək olduğunu tapmaq deməkdir.” (16, s.155)

Ənənəvi dilçilik cümlənin mənasını onun tərkibinə daxil olan sözlərin və sintaktik strukturunun müəyyən etdiyini bəyan edirdi. İngilis dilinin struktur tədqiqinə ilk əsər həsr edənlərdən olan Ç. Friz yazırdı ki, hər hansı söyləmin tam linqvistik mənası ayrı-ayrı sözlərin leksik üstəgəl struktural mənalarından ibarətdir. Burada struktur mənə çox qaranlıqdır. (37, s.56)

N.Xomskidən sonra isə cümlə və onun smenatikasına münasibət dəyişdi. Transformasional qrammatika nəzəriyyəsinə görə, hər bir cümlə iki müxtəlif səviyyəli sintaktik strukturlardan ibarətdir, onlar da transformasiya qaydaları ilə idarə olunur. Bu iki qatdan yəni alt qat (deep structure) və üst qatdan (surface structure) ibarətdir. Bu nəzəriyyədə alt qat o birisindən daha çox mənə ilə bağlıdır. Üst qat daha çox cümlənin səslənməsini ehtiva edir. (16, s.184)

N.Xomskinin hipotezasına görə çoxlu sayda “üst sintaktik strukturların” arxasında “dərindənlik sintaktik strukturları” mövcuddur, fikrin ifadəsinin ümumi sxemini inikas etdirir və onların sayı da çox deyil və buna görə dilə yiyələnən insan, uşaq qısa müddətdə “dərindənlik sintaktik struktura” əsasən “üst sintaktik struktura” çıxıb bilər və onda danışır.

Eyni zamanda N.Xomski bildirmişdir ki, eyni fikir müxtəlif cümlələrlə ifadə oluna bilər və bəzən eyni cümlələr müxtəlif mənalar daşıyır. Belə cümlələr omonim və ya ikimənəli adlanır. Xomskiyə görə bu omonim cümlələr eyni “üst sintaktik struktura” malik olsalar da, müxtəlif “dərindənlik sintaktik strukturlarına” malikdirlər. Məsələn Orxan alma təlfik edir, Orxan alma istəyir. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək. İngiliscə John is easy to please (Conun xoşuna gəlmək asandır) və John is

eager to please (Con xoşa gəlməyə can atır). Baxmayaraq ki, bu iki cümlə xarici cəhətdən oxşaq struktura malikdir, dərin strukturda onların mənaları müxtəlifdir.

Hamımıza məlumdur ki, cümləyə belə bir sadə tərif verilir: bitmiş bir fikrin ifadəsi cümlədir. Belə ki, ayrı-ayrı sözlər bütöv hökmü ifadə edə bilmir. Adlıq cümlələrdən başqa bütün digər cümlələr mübtədə və xəbəyə malikdir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirsək görürük ki, ilkin cümlə və söyləmlər səslər və sözlərdən ibarət olmaqla situasiyanın məhsulu idi və onlar simpraktik xarakter daşıyırdı - əgər bir situasiyada söz predmeti bildirirdisə, eyni söz, intonasiyanın müşayiəti ilə digər situasiyada bütöv hökmü ifadə edə bilər və tam təksözlü cümlə ola bilərdi. Belə hallarda cümlənin bir hissəsi (mübtədəsi) sözlə ifadə olunurdu, cümlənin ikinci hissəsi (xəbəri) jest və praktik hərəkətlərlə yekunlaşırdı. Digər hallarda əksinə münasibətlər formalaşır, xarici predmetə istiqamətlənmiş hərəkət mübtədə rolunu oynaya bilər və sözlü forması bu predmetlə hərəkətə aidi ola bilər. Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində hərəkət və jestlər fələ keçir, sözlərin simpraktik əlaqəsi sinsemantik rabitələrlə əvəz olunur, yəni ki, sözün rabitəsi əmələ gəlir. Əgər ayrıca söz predmeti, keyfiyyəti və ya hərəkəti bildirirsə və onu ümumiləşdirirsə, cümlə bütöv fikrin ifadəsi olmaqla hökm bildirir. Müasir linqvistik təsəvvürlərə görə dildə iki təməllə müxtəlif söz mənalarının təşkili prinsiplərini ayırırlar – biri anlayışlar törədən yəni paradigmatik, digəri isə söyləmdir–sintaxmatik adlanır. Dilin paradigmatik təşkili – bu dilin elementinin kodun məlum iyerarxik sistemə və əksliklərə daxil edilməsidir. Fonetikada hər hansı səs digər bir səsə qarşı durur, məsələn: "d" və "t" və ya "b" və "p". Leksikada hər hansı söz məsələn "it" və "pişik" bir-birilərinə qarşı qoyulub, həmçinin it, at, qoyun bunlar ev heyvanlarıdır və vəhşi heyvanlara qarşı qoyulub. Digər qruplarda isə ümumiyyətlə canlılar bitkilərə, başqa birində canlılar cansızlarla qarşılaşdırılır. (23, s.164)

Cümlə və söyləmin təşkili başqa xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Sözdən cümləyə keçid dilin yeni təşkilinin və nitqin qurulması prinsipi ilə fərqlənir. Linqvistikada bu sintaxmatik prinsip adlanır. Söyləmdə qarşı qoymanın ierarxiyası deyil, bir sözdən digərinə keçidlər baş verir. Ən sadə cümlələrə baxsaq "Ev yanır", "İt hürür" anlayacağıq ki, burada söhbət "ev" və "yanır" sözlərinin qarşılaşdırılmasından

getmir, elementlərin iyerarxiyasından söhbət getmir, bir elementdən digərinə rahat keçiddən söhbət gedir, bu birləşik söyləmin təşkilidir. (33, s.190)

Cümlənin sintaktik və semantik strukturu məsələsinin müxtəlif aspektlərinə hər zaman önəmli dərəcədə diqqət yetirilib və yetirilməkdədir.

Buna baxmayaraq, hal-hazırda cümlənin kommunikativ yükü, sintaktik strukturu və xətti xarakteristikaları və konstituentləri ilə əlaqədar olan bir sıra köklü məsələlər həll olunmamış, bir sıra suallar öz cavabını tapmamışdır. Professor A.M.Muxinin sözləri ilə desək, “cümlənin öyrənilməsi sahəsindəki bu vəziyyət, bu anlayışın yeni cümlə anlayışının əsasında duran xarakterik xüsusiyyətlərin və cümlənin həcmi məsələsinin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur”. Professor L. İ. İliya 1962-ci ildə qeyd etmişdir: “cümlə problemi qrammatikada ən əsas məsələlərdən biri olmaqda davam edir”. Julio Lepski struktural dilçiliyin icmalında Ferdinand De Sössürdən və Praqa funksional dilçilik məktəbindən başlayaraq riyazi dilçiliyin nümayəndələrinə qədər hamının fikirlərini nəzərdən keçirərək 1972-ci ildə bildirmişdir: “hər-hansı bir dilin sintaksisinin təsviri o qədər uzaq bir məqsəd kimi görünür ki, biz ona nə vaxtsa kiminsə nail olacağını duymağa, guman etməyə belə cəsarət etmirik”.

Məlumdur ki, cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə, hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır ki, sadə cümlələr sintaktik quruluşuna görə ilkin predikativlik strukturu çərçivəsindən kənara çıxmırlar və mürəkkəb cümlələr, bu kimi iki və daha artıq ilkin predikativlik strukturunun müxtəlif kombinasiyalarından ibarət olur. Beləliklə, sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrin əsas özəyini təşkil edir. (34, s.23)

Sintaksisin əsas məqsədlərindən birincisi sadə cümlənin qrammatik məğzinin müəyyən olunması yəni onun kommunikativ tərkibinin və sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsidir.

Cümlənin müəyyənləşdirilməsi, təsbit edilməsi cəhdlərində nəzərəçarpan çətinliklərin olmasına baxmayaraq bu istiqamətdə cəhdlərin davam etdirilməsi zəruriyyətini öz işlərinin birində bildirən professor A.İ.Muxin qeyd edir: “Cümlə nəzəriyyəsinin işlənilməsi hazırlanması ilə az-çox tanış olan hər bir şəxs cümlənin linqvistik daha doğrusu sintaktik vahid kimi müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar

yaranan çətinlikləri dana bilməz". Burada yaranan çətinlikləri real qiymətləndirən müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti tədqiq etdikləri "cümlə" termininin müəyyənləşdirilməsindən çəkinməyə meyillidirlər. Lakin, aydındır ki, cümlələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü şüurlu cəhdlər etmədən tədqiqatçı "cümlə" termini adı altında mahiyyətə fərqli linqvistik vahidlərin nəzərdə tutulmasından özünü sığortalamış olmur. Ən yığcam şəkildə "cümlə fikrin dildə təzahür forması" kimi qəbul edilir. Burada cümlənin iki aspekti əks olunur – onun forması və onun tərkibi. Lakin burada məhz hansı forma və kommunikativ tərkibdən sözün getdiyi açılmamış qalır.

Professor L.İ.İliya qeyd edir ki, "cümlə – ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün ən kiçik dil vahididir ". Burada cümlənin – dil vahidi olması göstərilir. Hər şeyin, həmçinin hər bir dil vahidinin öz məxsusi forma və tərkibə malik olması, ünsiyyət prosesi zamanı cümlə ilə ötürülən məlumat, söyləmə bu və ya digər fikrin tərkibinin təzahürüdürsə, cümlənin məğzinin bu cür formalaşdırılması yuxarıda qeyd etdiyimizlə mahiyyətə eynilik təşkil edir. (34, s.23)

Linqvistlərin əksəriyyəti hesab edir ki, cümlə mütləq şəkildə sintaktik binar yəni iki qütblüdür və mübtədə qrupu ilə xəbər qrupundan ibarət olan predikativliyin ilkin strukturunu təzahür etdirir. E. Kuriloviçin fikrincə: "cümlə qramatik cəhətdən iki üzvlü kompleksdir və bu kompleksin məğzi mübtədə ilə xəbərin və ya daha mürəkkəb hallarda mübtədə qrupu ilə xəbər qrupunun qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarətdir".

L.S.Barxudarovun fikrincə "cümlə – mübtədə-xəbər strukturuna malik dil vahididir". Cümlənin quruluşunun sintaktik əsasında predikativliyin, predikativlik strukturunun olduğunu bir sıra başqa dilşünaslar da qeyd edir. Bu siyahıdan V.V. Vinqradov, İ.P.Susov, E.Benvenist, S.İ.Kokorina, Z.V.Sulimovskaya, B.İ. Banarunu və başqalarını qeyd etmək olar.

Digər bir qrup dilçilər cümlə olaraq yalnız struktur-predikativ quruluşları deyil bəzi sözləri və söz birləşmələrini də hesab edirlər. Məsələn: bəli, xeyr, ax!

İ.Ris qeyd edir: "Mən hesab edirəm ki, daha yaxından, daha diqqətlə baxıldıqda bütün cümlələrin zəruri cəhəti hesab olunan iki üzvlülük o qədər də sabit və yerini tutmuş hesab edilməli deyil".

Rus dilinin akademik qramatikası да (bəli) нет (xeyr) ага, угу kimi sözləri söz-cümlələr kimi nəzərdən keçirir. Rus dilinin akademik qramatikası “söz-cümlələri – özlərində bu və ya digər kommunikativ funksiyaları cəmləşdirən və müvafiq intonasiya ilə tələffüz edilən söz və söz birləşmələri” kimi qəbul edir. Bu kimi sözlərin cümlə kimi qəbul olunması professor L.İ.İlyinin nəzəri qrammatika üzrə vəsaitində, V.G. Gakın fransız dilinin nəzəri qramatika vəsaitində, İ.G.Koşevoyun ingilis dilinin nəzəri qramatikası vəsaitində də qeyd edilib.

Cümlənin formasının tədqiqində əksər linqvistlər cümlənin xətti xüsusiyyətlərinə və onun uzunluğuna diqqət yetirirlər. Müasir dilçiliyin fərqli xüsusiyyətlərindən biri statistik metodun tətbiqi edilməsidir.

İlk dəfə cümlənin uzunluğunun tədqiqi ilə L.Şerman 1893-cü ildə məşğul olmağa başlamışdı. 1939-cu ildə Yul statistik metodun tətbiqi ilə mətnin hansı müəllifə məxsus olmasını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir.

Hazırkı dövrdə cümlənin uzunluğunun öyrənilməsi ilə əlaqədar məsələlər toplusu genişlənməkdədir.

Sadə cümlə – hamı tərəfindən qəbul edilmiş kommunikativ ünsiyyət vahidi və sintaktik vahiddir. Bu səbəbdən də, cümlə insanın süurunda və dilində obyektiv reallığın müəyyən konkret fraqmentini əks etdirməlidir.

Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cümlənin əlamətlərindən biri onun iki qütbə malik olmasıdır. Bunlardan biri mübtəda, o birisi isə xəbərdir. Normal danışıqda ingilis və alman cümlələrində həm mübtəda, həm də xəbər iştirak etməlidir. Yalnız diskursda sual-cavab kontekstində bu komponentlərdən biri düşə bilər. Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliyinin fəlin xəbər şəklində verilməsi mübtədanın atılmasına səbəb olur. (15, s.170)

İtalyan dilində Azərbaycan dilində olduğu kimidir, xəbərin sonluğuna əsasən mübtədanı müəyyənləşdirmək olur. Fransız dilində yazılışdan anlaşılsa da, danışıqda şəxs qeyd olunmasa kimdən bəhs edildiyi anlaşılır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

1) **I** find it hard to talk about myself.

Ich finde es schwer, über mich selbst zu reden.

J'ai du mal à parler de moi.

Trovo difficile parlare di me stesso.

Мне трудно говорить о себе.

2) I'm drinking because you left me.

Ich trinke, weil du mich verlassen hast.

Je bois parce que tu m'as quitté.

Sto bevendo perché mi hai lasciato.

Я пью, потому что ты меня бросила.

Birinci nümunədə “Özüm barədə danışmaq mənə çətindir” və ikinci nümunədə “Mən sən məni tərک etdiyın üçün içirəm ” cümləsinin ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərinə tərcümə olunmuş variantlarını qeyd etmişik, tünd rənglə qeyd etdiklərimiz vasitəsilə (kontekst məlum olduqda) həmin şəxsi müəyyən etmək mümkündür.

İstənilən cümləni qurarkən yanaşma, idarə, uzlaşma kimi sintaktik əlaqələri nəzərə almaq vacibdir. Cümləni qurarkən fikri ifadə edərkən hər bir şəxs seçim qarşısında qalır. Keçmişdə baş verən hadisəni ifadə etmək zaman formalarının qarşılaşdırılmasında keçmişə aid olanları seçmək lazımdır. O gəldi, O gəlmişdi, O gəlməli idi, O gəlməli imiş nümunələrində görürük ki, müvafiq olaraq yəqinlik 1-ci, əminlik 2-ci, əvvəlcədən razılıq əldə olunubsa 3-cü variant, vədə əməl olunmayıbsa 4-cü variant seçilməlidir.

Burada uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsi bəzən pozula bilir. Sadə bir cümlə götürək: “Onlar gəldi”. Burada mübtədə və xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalı olduğu halda kəmiyyət uzlaşması pozulmuşdur. “Onlar gəldilər” şəklində olmalı idi. Mübtədə cəmdə cansız və heyvan adları ilə bildirən isimlərlə ifadə olunduqda, xəbərlə uzlaşmaya bilər. Qoyunlar naxırdan gəlir. İngilis və azərbaycan dillərindən fərqli olaraq rus, alman və fransız dillərində sifət qarşısında gəldiyi isimlərlə kəmiyyətə, cinsə və hala görə uzlaşır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərində miqdar saylarından sonra isim cəmdə gəlir.

İdarə əlaqəsi felin mənasından asılıdır, yəni həmin felin bir və ya bir neçə obyekt tələb etməsindən asılıdır. Buna uyğun olaraq fellərin valentliyi deyilir.

Birvalentli fellərə “qalxmaq” (kim qalxır) felini misal gətirmək olar. İkivalentlilərə “düşünmək” (kim, kimi və ya nəyi düşünür), üçvalentlilərə “vermək” (kim, kimə, nəyi verir) bəzi dillərdə sıfır valentli fellərə də rast gəlinir “es regnet” almanca yağış yağır “it rains” ingiliscə yağış yağır, sadəcə yağır kimi ifadə olunur.

Beləliklə felin bir və ya bir neçə obyekt tələb emtəsi onun tranzitiv (təsirli) və ya intranzitiv (təsirsiz) olmasından asılıdır.

Yanaşma əlaqəsinə gəldikdə isə, o cümlədəki sözlərin düzümündə semantik həmrəyliyi əsas götürür və demək olar ki, heç bir qrammatik göstərici tələb etmir.

Sonda cümlələrin quruluşunda söz sırasının əhəmiyyət daşıyıb daşımamasından bir qədər qeyd etmək istərdik. Cümlədə deyilən fikrin aydın çatdırılmasında söz sırasının və intonasiyanın rolu mühümdür. Cümlədə söz sırasını öyrənən elm topologiya adlanır. Sintaktik səviyyədə əsasən mübtədə, xəbər və tamamlığın cümlədəki yeri geniş şərh olunur. Xüsusilə artikllı dillər bu böyük əhəmiyyət daşıyır. Alman dilin bir qayda olaraq nəqli cümlələrdə felin təsrif olunan hissəsi ikinci yerdə durur. İnversiya olduğu hallarda da felin təsriflənən forması mütləq şəkildə ikinci yerdə olmalıdır. Budaq cümlələrdə isə təsriflənən fel forması sonda gəlir. Azərbaycan dilində isə fel daha doğrusu xəbər cümlənin sonunda işlədilir. İngilis dili də artikllı dil olsa da, orada xəbərin yeri mübtədadan dərhal sonradır. (15, s.181)

Biz cümləni eşidərkən və başa düşərkən söz sırası haqqında məlumat çox vaxt mühümdür. Əlbəttə ki, bu cümlənin sintaksisi haqqında məlumatdır. İngilis dilində bir neçə cümləni nəzərdən keçirək:

The ghost chased the vampire – Kabus vampiri təqib etdi.

The vampire chased the ghost – Vampir kabusu təqib etdi.

The vampire was chased by the ghost – Vampir kabus tərəfindən təqib edildi.

1-ci və 2-ci cümlələrdə söz sırası quruluşca eynidir, ancaq onlar müxtəlif anlam kəsb edirlər. 1-ci və 3-cü cümlələrin fərqli söz sırası quruluşu olsa da eyni mənaya malikdir.

Cümlənin sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsi prosesi təhlildir. Buna görə biz cümləni təhlil edərkən hər bir sözün isim, sifət və ya fel kimi sintaktik

kategoriyaalarını təyin etməliyik. Bu nümunələrin göstərdiyi kimi, təhlil cümlənin arzu olunan mənasının əldə edilməsində əsas addımdır.

Təhlil haqqında və insanın cümlə təhlili mexanizmi (Human Sentence Parsing Mechanism – HSPM) haqqında çoxlu suallar meydana çıxır. Yadda saxlanılmalıdır ki, başa düşmənin məqsədi eşitdiyimiz və oxuduğumuzdan məna çıxartmaqdır. Sintaktik proses bunu etmənin yalnız bir mərhələsidir və vacib bir mərhələdir. Bunun həmişə əsas olması özlüyündə vacib bir problemdir. Fodor (1975) mübahisə edirdi ki, bizim üst qat dilimizə yaxın bənzərliyini saxlayan “ fikir dili” mövcuddur. Xüsusilə fikrin dilini idarə edən sintaksis xarici dilə çox oxşar və ya eyni ola bilər. Buna görə də sintaksisi öyrənmək əsas koqnitiv proseslər üçün pəncərə ola bilər.

Sintaksisə linqvistik yanaşmalar – sintaksis haqqında danışmağımız üçün dilə ehtiyacımız var, linqvistika belə bir dili təmin edir. Linqvistikanın bizim təhlili anlamağımıza gətirdiyi yeniliklər və təhlil sisteminin müxtəlif növlərinin məhdudiyyətləri çox böyükdür. Xüsusilə Amerikan dilçisi N.Xomskinin işləri bu sahədə üstünlük təşkil edir.

Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsi – Xomskinin fəaliyyətinin iki tərəfini qeyd etmək rahatdır, baxmayaraq ki, əlbəttə, bunlar yaxından əlaqəlidir. Xomski mübahisə edir ki, dil daxili olan xüsusi əlamətdir, növə məxsus və bioloji cəhətdən əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır və digər koqnitiv strukturların müstəqilliyinin cəmidir.

Xomski üçün dilçiliyin məqsədi dili istifadə etməyə və başa düşməyə imkan verən qrammatikanı təsvir etməkdir. Xomski 1968-ci ildə qeyd edirdi ki, bizim ideallaşdırılmış dil səriştəsi ilə həqiqi dil fəaliyyətini fərqləndirmək vacibdir. Bizim dil səriştəmiz dildə qəbul olunan intuisiyalar tərəfindən yaradılmış cümlələrdir ki, onlar sözlərin qrammatik olmayan zənciridir. Buna görə biz bilir ki, “The vampire the ghost loved ran away” – “Kabusun sevdiyi vampir qaçdı” cümləsi qrammatikdir, hətta biz bunu heç vaxt təcrübədə yaratmasaq da, eyni zamanda biz həmçinin bilir ki, “The vampire the ghost the cat loved ran away.” – “Vampir kabus pişik sevirdi qaçdı” – cümləsi qeyri-qrammatikdir. Səriştə bizim dilimiz haqqındakı abstrakt biliyimizi nəzərdə tutur. Bu bizim kifayət qədər vaxtımız və yaddaş bacarığımız olsaydı dillə bağlı edə biləcəyimiz mühakimələr haqqındadır. Təcrübədə bizim həqiqi

lingvistik fəaliyyətimiz – bizim həqiqətən yaratdığımız cümlələr – bu faktlar tərəfindən məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə bizim həqiqətdə yaratdığımız cümlələr çox vaxt daha sadə qrammatik konstruksiyaya malikdir. Bizim nitqimiz yalnız başlanğıclar, tərəddüdlər, nitq səhvləri və düzəlişlərlə zəngindir. Bizim cümlələri yaratmağımızın və başa düşməyimizin həqiqi yolları da həmçinin fəaliyyətə daxildir.

Baxmayaraq ki, bu faktorlar psixolingvistlərin ilk maraqları olub, onlar lingvistik bacarığa aid fikirləri çox bulandırır. Ümumiləşdirmə kimi deyə bilərik ki, psixolingvistlər daha çox bizim dil fəaliyyətimizlə, lingvistlər isə bizim dil səriştəimizlə maraqlanırlar. Buna baxmayaraq səriştə ilə bağlı problemlərin çoxu psixoloqlar üçün uyğundur. Xüsusilə lingvistika sintaksis haqqında düünmək üçün çərçivə təmin edir və onun nəzəriyyələri dil əldə etmə ilə bağlı məhdudiyyətləri yerləşdirir.

Lingvistikanın əsas məqsədi bu zaman dilin sintaktik qaydalarının müvafiq təsvirini və təhlilinin yaradılmasını özündə birləşdirən qrammatika nəzəriyyəsini inkişaf etdirməkdir. Qrammatika birləşərək dilin bütün cümlələrini yarada bilən, sonlu sayda qaydalardan istifadə edən formal qurğudur. Aydınır ki, biz sözləri təsadüfən buraxan qurğu yarada bilərik və bu qəbuləilməz olacaq. Məsələn: “ dog vampire cat chase “ ingilis dilində cümlə deyil. Buna görə də bizim qrammatika həmçinin cümlə olmayan cümlələr yaratmamalıdır.

Xomskiyə görə dil nəzəriyyəsi bir neçə şey etməlidir. Bu dilin bütün cümlələrini (qeyri-cümlələri deyil) yaradacaq bütün qaydalar toplusunu təsvir etməlidir. Bu cümlələrin qeyd olunmuş sintaktik strukturlarının hesabını verməlidir. Biz görəcəyik ki, bu ağac diaqramları və ya fraza markerləri adlandırılanlar tərəfindən edilir. Bizim yaratdığımız cümlə strukturları cümlələrin və cümlə hissələrinin necə əlaqələnməsi haqqında intuisiyalarımızı nəzərdə tutmalıdır. Nəhayət, nəzəriyyə həmçinin izah etməlidir ki, uşaqlar bu qaydaları necə mənimsəyə bilərlər.

Qeyd olunmalıdır ki, Xomskinin lingvistik nəzəriyyəsi illər ərzində çox inkişaf etmişdir. Birinci versiya “sintaktik strukturlar” (1957) adlanan kitabda geniş yayılıb. 1965-ci ildə bu versiya “standart nəzəriyyə” kimi tanınmağa başladı. Bunun ardınca növbə ilə “genişləndirilmiş standart nəzəriyyə”, “təkrar genişləndirilmiş standart

nəzəriyyə“ və hal-hazırda “ idarə və birləşmə “ nəzəriyyəsi (1981) gəldi. Məğz, buna baxmayaraq, eyni qalmışdı. Əsas fikir odur ki, dil qaydalara əsaslanıb və bizim sintaksis haqqındakı biliyimiz sintaktik qaydaların sonlu miqdarında öz əksini tapıb. Biz daha necə bilə bilərik ki, “Vlad bought himself a new toothbrush” – Vlad özünə diş fırçası aldı – ingilis dilində qəbul olunan cümlədir, ancaq “ Vlad bought himself toothbrush new a” – qəbul olunan cümlə deyil? Bir anlıq əks göstərməlidir ki, dil qaydaları əhatə edir, hətta biz həmişə onlardan xəbərdar olmasaq belə.

Fraza strukturu qrammatikası – Onda bəs bu qaydalar necə təsvir edilməlidir? Xomski təklif edir ki, fraza strukturu qaydaları bizim qrammatikamızın əsas komponentidir. Əsas fikir odur ki, cümlələr kiçik vahidlərdən iyerarxik şəkildə düzəlir. Frazə strukturu qrammatikası yenidən yazılan qaydalar kimi tanınanları əhatə edir. Bunlar sadəcə elə qaydalardır ki, qaydanın sol tərəfində olan simvolu sağ tərəfə tərcümə edir. Simvolun iki əsas növü var:

1) Hüdudlu elementlər – ən yüksəkdə cümlə simvolu S və ən aşağıda lüğət və sözlərdən ibarətdir.

2) Hüdudsuz elementlər – qalan hər şey

Qrammatika haqqında yüksək biliyə sahib hər kəsə vahidlər tanış olmalıdır. Ən aşağı dərəcədə ayrı-ayrı sözlər var ki, onlar da isimlər (obyekt və ideyaları adlandıran, konkret və mücərrəd), sifətlər (təsvir edən sözlər), fellər (vəziyyət və ya hərəkət bildirən sözlər), zərflər (felin keyfiyyətini bildirir), təyinedicilər (aid olduqları ismi məhdudlaşdırır), söznülər (in, to, at və s. kimi sözlər), bağlayıcılar (and, because, so) və s. kimi siniflərə ayrılırlar.

Sözlər tək fikir ifadə edən frazaları yaratmaq üçün birləşir. Məsələn: “Vlad”, “ the vimpire”, “ the old vampire “, “the grouchy old vampire “ ismi birləşmələrə nümunədir – onlar hamısı cümlədə ismin yerini tuta bilər. Məsələn: onlar hamısı cümlə fraqmentinin qəbul edilən başlanğıcı ola bilər “ ... – bought a new toothbrush.” “...– yeni diş fırçası aldı.” Frazalar da öz növbəsində hökm düzəltmək üçün birləşirlər. Hökm mübtədadan (işi icra edən) və xəbərdən (mübtəda ilə əlaqəli olan fel) ibarətdir. Cümlə ən azından bir hökmdən ibarət olur. Frazə strukturu qrammatikasının əsas ideyası cümlənin ismi birləşmələr, feli birləşmələr, isimlər və

fellər kimi aşağı səviyyəli tərkib hissələrinə ayırmaqdır. Buna görə də bu yanaşma tərkib hissələrinə görə təhlil adlanır. Formal olaraq tərkib hissələr elə vahidlərdir ki, tək bir sözlə əvəz oluna bilinər – eyni məna olması vacib deyil. Buna görə “The nasty vampire laughed at the poor ghost” -“Mənfur vampir yazıq kabusa güldü” – cümləsində “ the nasty vampire “ “Vlad” sözü ilə əvəz oluna bildiyi üçün tərkib hissədir, halbu ki, “the nasty “ tərkib hissə deyil; “ laughed at the poor ghost “ tərkib hissədir (məsələn laughed sözü ilə əvəz oluna bilər), ancaq “at the” deyil.

Xomski göstərdi ki, əgər xüsusi qaydaların tətbiq oluna biləcəyi və oluna bilməyəcəyi halda daha çox qayda və daha çox detallı məhdudiyyətlər olan kifayət qədər mürəkkəb fraza strukturu qrammatikasına sahib olsaq, biz əsas kriteriyamızı təmin edəcəyik, dilin bütün cümlələrini yaradan və qeyri-cümlələrin isə heç birini yaratmayan qrammatikanın təsvirini əldə edəcəyik. (Aydındır ki, fransız və alman dili kimi digər dillərin fərqli fraza strukturu qaydaları olacaq.)

Dildə sonsuz sayda cümlələr var və necə olur ki, sonlu sayda qayda və sözlərdən sonsuz sayda cümlələr əldə edirik. Biz bunu təkrarlamaq və yeniləməyə əsaslanan xüsusi qaydalara görə edə bilirik. Potensial olaraq həmişə təkrarlamaq bizə eyni qaydanı təkrar edərək davam etməyə imkan verir. Məsələn biz təkrardan belə cümlələrin birləşdirilməsində istifadə edə bilərik:

The vampire loves the ghost and the ghost loves the werewolf and the werewolf loves the ghoul and ... – Vampir kabusu sevir və kabus qulyabanını sevir və qulyabanı xortdanı sevir və ...

Yeniləmə daha vacibdir. Yeniləmə qaydanın öz-özünü çağırmasıdır. Bunun ən vacib istifadəsi odur ki, biz bir cümlənin arasına başqa bir cümlə yerləşdirə bilərik. Biz mərkəzə yerləşdirilmiş cümlələr yaratmaq üçün yeniləmədən istifadə edə bilərik.

The vampire loved the ghoul – vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf hated loved the ghoul – Qulyabanının nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf the ghost scared hated loved the ghoul – kabusun qorxdığı qulyabanının nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

Mərkəzə yerləşdirmək prosesi potensial olaraq daimi davam edə bilər və cümlə hələ də mükəmməl şəkildə yaxşı qurulmuş olacaq; yəni hələ də qrammatik olacaq. Əlbəttə, tezliklə biz bu cümlələri başa düşməkdə çətinlik çəkəcəyik, çünki tezliklə kimin kimdən qorxmasının və kimin nəyi sevməsinin izini itirəcəyik.

Biz ola bilər ki, hətta bu tip sadə cümlələri heç vaxt yarada bilmərik, ancaq bizim qrammatika onları yaratmağa qadir olmalıdır. Bu yuxarıda qeyd olunan səriştə və fəaliyyət arasındakı fərqi əks etdirir. Bizim bu cümlələri başa düşmək bacarığımız var, hətta biz heç vaxt həqiqi fəaliyyətdə onları yaratmasaq da onları anlaya bilirik. Biz cümlənin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu təsvir etmək üsuluna ehtiyac duyuruq. Bu xüsusilə sintaktik cəhətdən iki mənalı cümlələr üçün vacibdir. Bunlar birdən çox izahı olan cümlələrdir. Məsələn:

“I saw the witches flying to America.”

Bu cümlə belə parafraz oluna bilər:

“Amerikaya uçarkən cadugərləri gördüm” və ya

“Yuxarı baxarkən mən yerdə dayanmaqda idim və orada Amerikaya uçan cadugərlər var idi”

“Police seek orange attackers” cümləsinə diqqət yetirsək görərik ki, buradan bir neçə məna çıxarmaq mümkündür.

“Police seek attackers who are orange” – Polis narıncı olan hücumçuları axtarır,

“Police seek attackers of an orange” – Polis narıncıya hücum edənləri axtarır,

“Police seek attackers who attacked with an orange” – Polis narıncı ilə hücum edənləri axtarır.

Başqa bir nümunə:

“Enraged cow injures farmer with axe”.

Bu nümunədə “with axe” (balta ilə) söz birləşməsi həm “farmer” (fermer) sözünə həm də “injures” (zədələyir) sözünə aid edilə bilər.

Beləliklə, fraza strukturu qrammatikası ikimənalı (çoxmənalı) cümlələr üçün göstərildiyi kimi bizə imkan verir ki, cümlələrin sintaktik strukturunu ağac diaqram vasitəsilə təsvir edək. Faza strukturu qaydaları bizi yaratdığımız və başa düşdüyümüz cümlələrin sintaktik strukturu ilə təmin edir.

II FƏSİL

CÜMLƏNİN NİTQ FƏALİYYƏTİNDƏ YERİ

Müasir psixologiyada təfəkkür xarici predmet fəaliyyətinin işarəli derivatı hesab edilir. Nitq təfəkkürünün işarələrlə həyata keçməsi işarə haqqında problemin qoyuluşunu tələb edir. Problemin bu cür anlaşılması bir çox əsərlərdə dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətlərini təfəkkürün işarəvi vasitələrinin problemi kimi transformasiya edilməsidir. Bu nitqin cümlələrlə ifadəsi deməkdir.

Uşaqlarda intellektin genezisinin tədqiqi Piajeyə belə bir ideyanı, konstruksiyanı formalaşdırmağa imkan verdi ki, sensomotor intellektin gedişində kiçik uşaqlarda simvolik funksiyalar yaranır, bu anlayışsə dil və təfəkkür problemini köklü surətdə dəyişir, onu başqa plana keçirir, dil haqqında simvolik funksiya daşıyan vasitə kimi deyil, bütövlükdə təfəkkürün işarəli vasitəli spektri haqqında, həmçinin hərəkətlərin işarələr sinfi kimi sxemi haqqında danışmağa imkan verir. Təfəkkürün tədqiqi sahəsinə patoloji yanaşma belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, təfəkkürün işarə vasitələri çoxdur, çünki, tədqiqatmərkəzində dilə yiyələnmişin, lakin fikri hərəkətlər icra edən adamların olması faktı var.

Psixoloji sematika çərçivəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, eksperimental surətdə sübut edilib ki, dil işarələri təfəkkürün yeganə vasitəsi deyil; bundan başqa “hər tip tapşırıq tələb edir ki, müvafiq işarə modellərinə adekvat işarələr sistemi olsun”. Lakin, bu günə qədər belə fikirlərin təsdiqi ilə də qarşılaşmaq olur ki, dil təfəkkürün yeganə vasitəsidir, “ təfəkkür və dil dialektiv vəhdətdədir”.

Təfəkkürün işarə ilə vasitələnməsi müxtəlif aspektdə izah olunur. Tədqiqatçılardan Reveş belə hesab edir ki, qeyri- nitqi təfəkkür sözsüz təfəkkürdür, işarəsiz təfəkkür - dilsiz təfəkkürdür və beləliklə o nitq təfəkkürünü işarəli dil təfəkküründən kənar hesab edir. Reveşə görə təfəkkür işarə ilə vasitələnməlidir- bu dil və ya qeyri-dil vasitələri ola bilər, lakin dil dedikdə o hər hansı işarə sistemini nəzərdə tutur- riyazi simvollar hər hansı növ yazılı işarələr, həndəsi fiqurlar - əgər onlar təbii

dilin sözləri məqsədilə işlənərsə onda bu elə dildir. Ona görə Reveş göstərdikdə ki, dilsiz təfəkkür ola bilməz, bu o deməkdir ki, bu və ya digər işarələri nəzərdə tutur.

Bu problemin müzakirəsi üçün hər şeydən əvvəl təmiz-çılpaq fikir problemini - təfəkkür problemi kimi verməkdən yan keçmək lazımdır. Sübut üçün qeyd etmək lazımdır ki, fikir ancaq nitq formasında mövcud ola bilər, fikrin başqa mövcudluq forması yoxdu, bu ancaq nitq və ya dil formasında mövcud ola bilər, başqa halda və ya başqa şəraitdə təklif etməli olardılar ki, nitq formalarından azad mövcudluğu problemini irəli sürərdilər.

Birincisi, sovet psixologiyasında mədəni tarixi məktəbin bütün inkişafı A.N.Leontyevin fəaliyyət nəzəriyyəsi, P.Qalpernin əqli fəaliyyətin mərhələlərlə formalaşması, Piajenin koqnitiv epistemologiyası göstərdi ki, insan fikri - qısaltılmış hərəkəldir və bu və ya digər işarə vasitələrinə əsaslanır. Fikrə şəxsiyyətin keçmiş fəaliyyətinə və sosial təcrübəsinə əsaslanmayan ruhi aktı kimi baxmaq olmaz. İnsanın fikri çılpaq deyil, ancaq onun işarə daşıyıcısı dəyişə bilər, fikrin nitq forması isə bu fikrin sosial cəhətdən nəzarət edilə bilən, məkan və zaman etibarilə keçirilməyə uyğunlaşdırılmış, daha əsaslandırılmış formadır, ikincisi çoxlu eksperimental tədqiqatlar təfəkkürün qeyri-dil işarələri vasitələrinin mövcudluğu çılpaq fikir problemini gündəlikdən çıxarır. (31, s.163)

Təfəkkürü daxili fəaliyyət kimi ancaq özünümü şahidə, sözlü məntiqi idrak kimi baş verən proses kimi qiymətləndirirlər.

Xarici hərəkətlər formasında baş verən hərəkətləri tədqiq edən alimlər belə fikrə gəlirlər ki. daha yüksək təşəkkül tapmış müxtəlif formalı insan təfəkkürü vardır və təbii olaraq insanın idrak proseslərində nitq təfəkkürünün yerini şübhə altına qoyur. Adətən nitq təfəkkürünə qarşı obrazlı təfəkkürü müqayisə üçün irəli sürürlər. Lakin texniki, obrazlı və nitq təfəkkürü-simvol, əyani obraz və dil şəklində vasitələri vardır. (25, s.97)

Təfəkkürün işarəli vasitələrini sübut etmək üçün əsas argument obyektivi verbal materialdan olan fikri aktlardan başlamaq lazımdır. Bu məqsədlə A.N.Sokolovun “Daxili nitq və təfəkkür “ əsəri maraqlıdır. Müəllifə görə eşitmə ilə qavranılmış mətnin xatırlanması ancaq qavranılmış materialın yenidən işlənməsi nəticəsində baş verir. Bu materialın yenidən işlənməsi zamanı anlam nişanları ayrılır ki, bunlar da

yadasalma üçün dayaqlara çevrilir. Nişanlanmış anlama sistemi, daxili nitqdə formalaşaraq öz funksiyasını o vaxt yerinə yetirir ki, (daxili nitq) eşidilən mətni inikas etdirən digər rabitəli mətn yaratmış olsun. Bu rabitəli mətndə daxili nitqdə formalaşmış işarənin “bədəni” sözlərin eşitmə obrazlarıdır, bu işarələrin mənalı isə mətnin ümumiləşmiş fraqmentləri olur. Eşitmə obrazları vasitəsi ilə təqdim edilmiş daxili nitqin sözləri, özünün fraqmentləri ilə. obrazları ilə introspeksiya zamanı konkret dilin sözləri kimi qalır, anlam qavramaları proseslərini vəbal təfəkkür kimi klassifikasiya etməyə təhrik edir; işdə isə bu sözlər işarələr sistemi yaradır, işarələrin mənası mətnin ümumiləşmiş anlamının fraqmentlərinə çevrilir. A.N.Sokolov bu işarələr sisteminin qurulmasını belə təsvir edir; “Nə sözün eşitmə obrazı, nə predmetin görmə obrazları öz- özlüyündə eşidilən nitqin anlanılmasına gətirib çıxarmazdı. Obrazlar fraqmentlər olardı, bütöv şəkildə isə heç vaxt yaranmazdı. Obrazlar o vaxt hafizədə möhkəmlənir ki, əgər əvvəldən o fikirləşməklə, ümumiləşməklə nəticələnməklə, resipient mətnin ümumi anlamının daşıyıcısı olsun. Belə hallarda obrazlar nəinki öz - özünə yaranıblar, onu resipientin özü yaradıb. Lakin sadəcə olaraq exo - səs deyil, ümumiyyətlə obrazların ardıcıl düzümü deyil, bunlar obrazlar olub ümumiləşmənin nəticəsi kimi yaranır, bunlar ümumiləşmənin obrazlarıdır”. Bununla əlaqədar olaraq xatırlatmaq lazımdır ki, anlamların möhkəmləndirilməsi resipientdən “ əlavə psixi akt tələb edərdi - necə əlavə fikirləşmək lazım olardı, bir nöqtədə bağlanmaq, mərkəzləşmək lazım gəlir. Belə olan şəraitdə obrazlar möhkəmlənmək üçün vasitələrə çevrilir, özünün ilkin mənasını genişləndirir və mətnin ümumi anlam daşıyıcısına çevrilir”.

A.N.Sokolov göstərdi ki, mətni yadasalma üçün resipient dayaqları formalaşdırmaq üçün yeni işarə sistemi yaradır. Bu işarə sistemi təbii dilin işarə sistemindən çıxsada başqa işarə sistemi olur, işarənin tərəflərinin birinin digərindən aralanması prosesi baş verir; konkret sözün bədən işarəsi ilə bəzi oxşarlığı olan işarənin bədəni yeni məna ilə birləşir- bu yeni məna mətnin məntiqi sxemi haqqında fraqmentdir. Bəzi qeydlərlə işlənən “söz” termini çəşqınlıq yaradır- bu söz artıq konkret dilin sözü deyil, yeni işarənin yeni bədənidir. (doğrudur, bu öz mənşəyinə görə sözlə rabitədədir). Daha sonra A.N.Sokolov qeyd edir ki, “Daxili nitqdəki söz öz

qrammatik mənəsi ilə söz deyil, onun bəzi artikulyar elementidir ki, bu da anlamın ümumi daşıyıcısı kimi çıxış edir. “ Daxili söz söz olmaqdan öz qrammatikmənəsi ilə söz hüququnu itirir, həm də nəinki öz funksiyasını saxlayır, hətta mətnin ümumianlamının daşıyıcısı olaraq özünün ümumiləşdirmə funksiyasını gücləndirir”. (36, s.193)

A.N.Sokolovun dediklərini təsdiq etməyə çalışaraq qeyd edirdi ki, mətnin yenidən qavranılması ilə bağlı olan digər proseslər, hər halda sözsüz təfəkkür deyil, o işarələr deyil, mətni dilin işarələri deyil, öz mənşəyi etibarilə sözdən çıxan fərdi işarə vasitələridir. “ Daxili nitqdə istifadə edilən obrazlar olur ki, onlarda ümumi anlamın konkret mənə daşıyıcıları olmasa da mövcud konkret kontekstdə resipientin verdiyi mənədir. Beləliklə, biz qeyri-adi dərəcədə söz və təsəvvürün böyüdülməsi ilə rastlaşırıq ki, biz onu daxili nitqdə istifadə edirik.

“Kondensasiya olunmuş böyük anlam qrupları” və onlara “çətin işarə edilənlər” - yeni orijinal işarələr olub qavranılan məzmunun fikri yenidən işlənməsinə uyğunlaşmışdır.insanın praktik fəaliyyətində obyekt əlaqə və münasibətlər ondan abstraktlaşdırdığı və ümumiləşdirdiyi mənalarla bütün işarələrin əlaqələri insan fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmişdir - bu bütün işarələrin ümumi xüsusiyyətləridir və tək-cə təbii dilin işarələrinin üstünlüyü deyil.

A.N.Sokolova görə daxili nitqə qısaltılmış formada xidmət edən fikri prosesləri nitq təfəkkürünə aid etmək olmaz. A.N.Sokolov göstərdi ki, anlamın qavranılması zamanı xüsusilə informasiyanın yenidən işlənməsi vaxtı təfəkkür vasitəsi kimi iştirak edir ki, bunlar da müxtəlif dərəcəli işarələrdir. (işarənin kontekstual xarakteri continuel - daxili, dayanmayan: yəni, işarə daimi yəni xarakterli işarə məzmunu forma verə bilər.

Mətnin anlanılması təfəkkür prosesi kimi başa düşülə bilər.. Belə görünür ki, verbal material məsələnin həllinin verbal vasitələri ilə şərtlənərək həll olunur. Lakin, bu belə deyil: daxili nitqin tam formada istifadəsi zamanı fikri proseslərin dil işarələri vasitəsi ilə obyektivasiyası, hər şeydən əvvəl həll ediləcək məsələnin çətinliyindən və qeyri - adiliyindən asılıdır.

Konkret mətnin qavranılması sözün xarici formasının tapılması ilə başlanır, bununla mətndən informasiya alan sözün mənasını özünün hafizəsində saxlanan

məna ilə əlaqələndirir. Mənanın aidliyin konkretləşməsi mətndə başqa sözün başqa söz birləşmələri ilə üst-üstə düşməsi ilə məhdudlaşır. Bu konkretləşmə vasitəli baş verir: əvvəlcə sözlərin birləşməsinin hesabına söz mənası konkretləşir və nəticədə predmetə aidliyin dəqiqliyi baş verir. Dekotatın ayrılması və dəqiqləşdirilməsi və ya daha dəqiq desək dekotat sxem resipietin ensiklopedik biliklərinin hesabına baş verir. Q.D.Çistyakov qeyd edir ki, mətnin dekotatlarına ayrılması bu dekotatlar haqqında biliklərin aktuallaşması ilə ayrılır, lazım olan biliyin seçilməsi mətnin məzmununu fikirləşməyə və onun bütöv təsəvvür halında birləşdirməyə imkan verir.

Mətndə öz əlaqələri şəklində verilmiş, dekotatlar haqqında ensiklopedik biliklərin cəlb edilməsi - mətndə sözlərin rabitələri formalarında tədqiq edilib - beləliklə, mətnin dekotat səviyyəsində mətnin anlanılması baş verir.

Dekotatın təfəkkür prosesində təsəvvür edilməsi vasitələri təbii olaraq sual kimi görünür. İ.İ. Jinkinın kosepsiyasına görə mətni anlamanın yenidən işlənməsi verbal səviyyədə icra olunur. Fikri fəaliyyət prosesində dekotat predmet- sxem kodu kimi təqdim edilir. Mətnin məzmunu dil işrələrində inikas olunan ani sxemlərə tərcümə olunur və predmet əyaniliyinə malikdir. (26, s.131)

Beləliklə, təfəkkür prosesləri müxtəlif tətbiqi işarə vasitələri əsasında baş verir. Bu işarə vasitələri yığıcı çox genişdir. Bütün bunlar fikri proseslərin vasitələri keyfiyyətində çıxış edir. İntrospektiv təsəvvürlər (Adamor 1971; Kayıq 1954) göstərir ki, təfəkkür müxtəlif sistemli işarələrlə vasitələnib, “təbiət və texnika elmləri ilə məşğul olan adamlarda fikri iş qeyri -dil əsasında baş verir, dil forması isə daha sonrakı etaplarda müqayisəlişəklidə olsa da baş verir, bu da nəticə haqqında protokoll hazırlayanda lazım olur”. Kayıqa görə predmet və verbal təfəkkür üstünlük təşkil edən tiplərə rast gəlmək olar. Əgər predmet tipə malik təfəkkür üçün dil dayaqları lazım deyilsə, verbal təfəkkür dilsiz ötürülür. Ona görə Kayıq təbii -texniki və humanitar fəlsəfi tip təfəkkürü fərqləndirir.

Təfəkkürün məntiqi çox hallarda heç də verbal vasitələrə əsaslanmır. Məntiqi əməliyyatların analizi təfəkkürün qeyri- verbal vasitələri üzərinə düşür. Van der Varden hesab edirdi ki, (1954) praktik təfəkkür üçün, hündəsi təfəkkür üçün xarakter olan hərəkəti təsəvvürlər, əyani obrazlar işarə vasitəsi roluna oynaya bilər. Söz ayrı -ayrı

hissələrin qısalması hissəsi kimi ixtiraçının işini asanlaşdırma bilər. Lakin, həlledici rol oynaya bilməz. Riyaziyyatçının təfəkkürü - sözlərin psixi obrazları ilə assosiasiya olmur, onlar riyazi fiqurların əyani obrazları ilə təqdim olunur və ya əvəz olunur.

Van der Varden hesab edirdi ki, dil təfəkkürün işarə vasitələrindən biridir. O hesab edirdi ki, “dilin səbəbinə təfəkkür kollektiv fəaliyyətə çevrilir.” “Dilsiz fərdi təfəkkür mövcuddur, lakin elmi yox”. Belə işarələrin müasir psixoloji anlamı Zinçenko, Mamardaşviliyə görə “hissi parça”dır - əyani obrazlar, bunlar işarələrin bədənində çevrilərək ancaq fikri fəaliyyət üçün yararlı olur.

Beləliklə müxtəlif fikirlər içərisində K.Pribramın “ “hər hansı təfəkkür işarələrlə hərəkətlərlə yanaşı qoloqrafik komponentləri də özünə aiddir. A.Peyvio D.Mortonun təfəkkürdə verbal və obrazlı vasitələrin informasiyasını saxlamaq və özünü küləşdirmək fikirləri də mövcuddur.

Psixolinqvistikada nitq təfəkkürü nitq deyimlərinin törəməsinin modeli əsasında təsvir edilir. Bu modellərdə əsas fikir fikrin nitqiformallaşdırmasına yönəlib və yeni biliyə yiyələnmədən fikrin yaranmasına qədər diqqət yayınıb.

Cümlə yaradıcılığı müasir psixolinqvistikada nitqin törənməsi vasitəsi ilə ifadə olunur. Nitqin törənməsi modelləri müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olan alimlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu məsələ ilə, əsasən, dilçilər, psixoloqlar və süni intellekt sahəsində çalışan alimlər məşğul olurdular. Onlar tədqiqatın ümumi istiqamətinə görə fərqlənirlər. Linqvistik modeldə dil hadisələri, vahidləri və kateqoriyaların həmin proses nöqtəyi- nəzərdən işıqlandırılması nəzərdə tutulur. Aydın ki, psixolinqvistik model nitq qurumunda psixi proseslərin mahiyyət və xarakterini, onun fəaliyyət strukturunu əks etdirir. Psixolinqvistik və linqvistik modellərin fərqləndirilməsi şərti xarakter daşıyır. Bunlar içərisində bizi linqvistik və psixolinqvistik baxışı maraqlandırır. Bundan əlavə, bizim mühüm işimiz bu barədəki faktları toplamaq və sistemə salmaqdan ibarətdir. Nitqin törənməsinin təhlili vaxtı müxtəlif üsul və baxışlardan istifadə olunduğundan, bu işdə bəzi çətinliklər ortaya çıxır. Bu vaxt aşağıdakı məsələlər diqqəti cəlb edir.

1. Nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsindəki boşluğu öyrənmək.
2. Bu prosesin mühüm sferasının dilə aidliyi.

3. Psixolinqvistlər tərəfindən modelin düzgünlüyünün linqvistik təsvir yolu ilə yoxlanılması. (8, s.78)

N.Y.Markov və törədici modeli güclü tənqiddə məruz qalsa da, həmin fikirlər nitqin törənməsinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli idi. Markov modeli nitqin ilk törəniş modelini verdi, törədici model isə sintaksisin rolunu xüsusi olaraq qeyd etdi, onun nitqin törənməsindəki rolu ön plana çəkildi. XX əsrin 60-70-ci illərinin sonunda bu məsələ ilə sovet alimləri məşğul olmuşlar. Bu məktəbin L.S.Vıqotski, A.R.Luriya, N.İ.Jinkin və başqaları kimi nümayəndələri var idi. Məsələn: L.S.Vıqotski “fikirdən sözə” modelini irəli sürdü və onun mərhələlərini göstərdi.

O, nitqin törənməsinin müqəddim şərtlərini necə təqdim edirdi?

1. Nitq fəaliyyətinin təsvirində onun mərhələlərinin ayrılması.
2. Nitqin törənməsi prosesində hər şeydən əlavə, fəaliyyət strukturunun təyin olunması.
3. Nitqin törənməsində tək-cə müxtəlif dil hadisələrini deyil, həm də nitqə qədərki və sonrakı fenomenlərin rolu.
4. Nitqin törənməsində söz modelindən başqa, sintaktik strukturun, söz yaradıcılığı prosesinin rolu.

Nitq fəaliyyəti Sovet dilçiliyində geniş aspektdə öyrənilirdi. Sovet məktəbini təmsil edən alimlərin fikrincə, nitq fəaliyyəti onda başlayır ki, düşüncə aktivləşir, danışmaq barədə qərar qəbul edilir, nitqin formalaşması başlayır, nitq deyimi planlaşır. Nitq fəaliyyətinə, nitqin törənməsinə və dərkinə – danışma, dinləmə; və qavramaya bir dövriyyə kimi baxılır. Burada danışanın nitq qabiliyyəti, onun biliyi, emosiyası, hissi də mühüm şərt kimi irəli sürülür. Onlar belə bir tezislə çıxış edirdilər ki, nitq fəaliyyətinin strukturu bütün tamlığı ilə əks olunmalıdır və aşağıdakı konsepsiyanı irəli sürdülər:

1. Nitq fəaliyyəti icradır.
 2. Nitq fəaliyyətinin müəyyən strukturu vardır.
- Məram – odur ki, insan nəyi danışacağını bilir.
- Fikir (fikrə düşmək) psixi yaradıcılıqdır, tədricən məramdan törəyir.
- Bu iki mərhələ arasında məsafə azdır, lakin çox mühümdür.

Fikirdən sözə ideyası daxili leksikonda şüur strukturunun növbələşməsi, qeyri-verballıqdan verballığa keçiddir.

Nitqin törənməsində semantik komponent mühüm rol oynayır. Bu məsələ uzun müddət dil sistemində [nitqin törəməsi baxımından], dil qabiliyyəti baxımından öz yerini tapmamışdır.

Nitqin törəmə modellərinin mahiyyətini dərinləndirmək üçün onları nəzərdən keçirək.

Biheviyistik prinsipə cavab verən ehtimal, stoxastik model nitqin yaranması nəzəriyyələri içərisində “markov prosesi” kimi tanınmışdır. Bu modelə görə, hər söz özündən əvvəlki söz və sözlər qrupuna görə müəyyənləşir. Assosiativ davranış nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq hər hansı stimula sonrakı reaksiyalar üçün stimuldur. Məşhur neyropsixoloq Karl Leşli assosiativ nəzəriyyənin əleyhinə əsaslar qətiyyətlə onu tənqid etmişdir.

Hər şeydən əvvəl, o göstərirdi ki, söz cərgəsi sözlərin, hansısa xüsusiyyətlərindən törəmir. Onlardan asılı olmayaraq müxtəlif sözlər gələ bilər. O nümunə kimi “rait” sözünü misal gətirir: Onun dörd müxtəlif yazılışı və müxtəlif mənaları vardır; ola bilər ki, sifət, isim, zərf və fel olsun.

“The mill-wright on my *right* thinks it right that com cobvensional rite should simbolize the *right* of every man to write as he pleases” söyləməsində *right* sözü bilavasitə assosiasiya ilə deyil, müxtəlif münasibətləri əks etdirən mənalarla əlaqəlidir [K.Leşli göstərirdi ki, danışanda hansısa məram olmalıdır ki, bunun əsasında sözlərin düzülüş sxemi olsun]. Ona görə, məram “determinativ istiqamətdir”.

O bu fikrini maşinistin etdiyi səhvlərin təhlilində təsdiq edir. *Ən çox səhvlər* çap olunan mətnin və nitq axınının tələbindən əvvəl sözlərin və hərflərin təzahüründə baş verir. Belə vəziyyətdə hansısa dərin struktur olmalıdır ki, sözlərdən daha böyük vahidlərin törəməsini hazırlasın. K.Leşli yazırdı ki, frazanın sintaksisi istifadə olunan sözlər və onlarda verilən mənalarda tamamlanmır; o, konkret hərəkətin başa gəlməsinin hansısa ümumiləşmiş modeli ilə müəyyənləşir. Sonra o göstərirdi ki, sözlər arasında assosiasiya nitqin törəməsini və onun qavranmasını izah edə bilməz.

Nitqin törəməsinin assosiativ modelinin tənqidi ciddi sübutlar əsasında bir çox mütəxəssislərin diqqətində olmuşdur. N.Xomskinin bu barədəki şərhləri maraq doğurur. Nitq zəncirində bir sözdən digərinə keçid ehtimalı həmin düzülüşündəki sözlərin qrammatik düzgünlüyü ilə bağlı deyil. O, belə bir misal gətirir. “Colorless green ideas sleep furiously” [Бесцветные зеленые идеи яростно сияют]. Sözlərin burada birləşməsi ehtimalı sıfıra bərabərdir. Başqa misal: “Küçə boyu düzülmüş binalar yavaş-yavaş göyə uçurdular.” Bu cümlə qrammatik cəhətdən düzgündür, lakin semantik baxımdan yox; burada sözlərin semantik deyil, qrammatik əlaqələnməsi vardır. Belə misalların sayını artırmaq olar. Deməli, stoxastik model qrammatik nəzəriyyəyə adekvat deyil.

Ümumi şəkildə demək olar ki, bəzi hallarda bir sıra elementlərin seçilməsi, cümlədə təzahür edilməsindən qabaq başqa elementlərdən asılı olur. Bu modeli A.A.Leontyev belə təsvir edir.

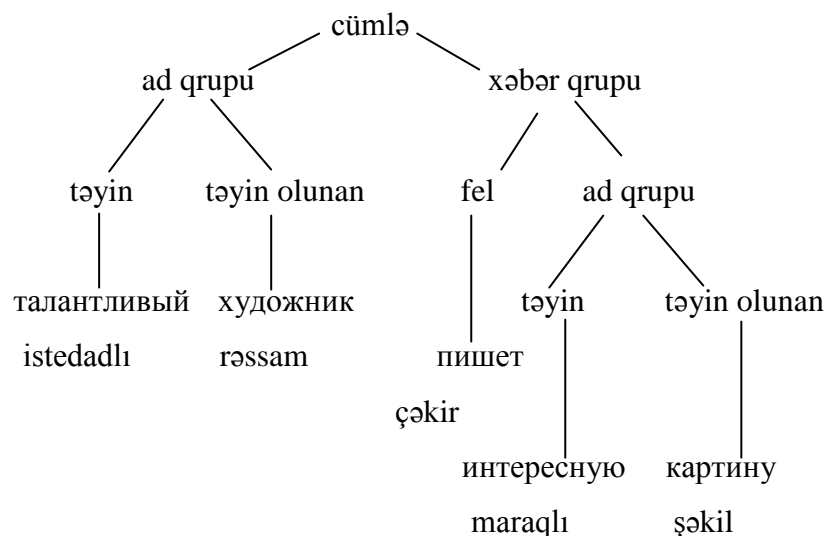
Талантливый художник пишет интересную картину. [İstedadlı rəssam maraqlı şəkil çəkir]

Söyləmi ad və xəbər qrupuna bölürük. Həmin qrupları tərkiblərinə bölürük.

1. Талантливый + художник [istedadlı + rəssam].
2. пишет + (интересную картину) [çəkir + (maraqlı şəkil)].
3. интересную + картину [maraqlı + şəkil].

Sözlərin belə bir ardıcılıqla düzümü “terminal cərgə” adlanır.

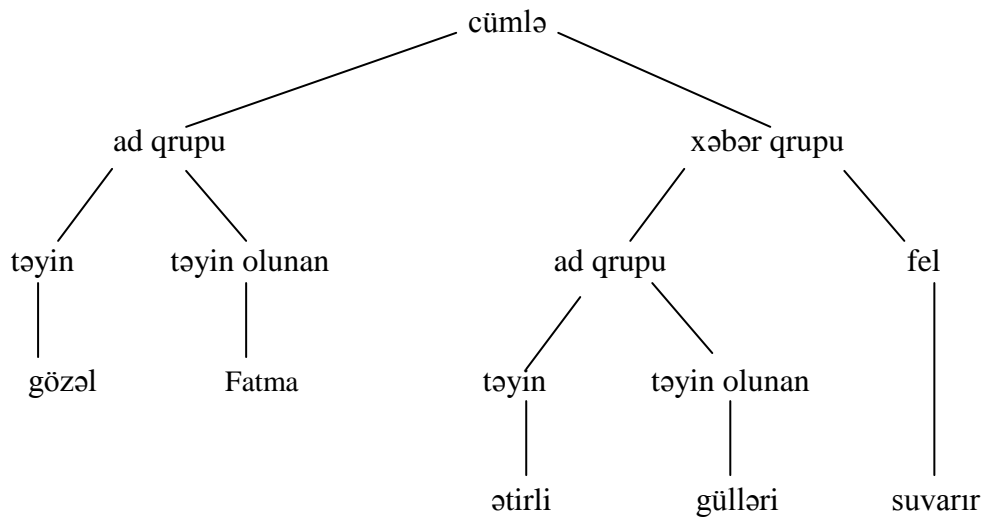
Həmin terminal cərgəni belə modelləşdirmək olar:

Başqa bir nüminə: Güzəl Fatma ətirli gülləri suvarır

Ad qrupu: gözəl Fatma; ətirli güllər

Xəbər qrupu: (ətirli gülləri) suvarır

Bu sxem öz növbəsində nitqin yaranması baxımından mürəkkəbdir:

1. Müstəqim tərtibata görə törəmə iki istiqamətdə gedir.

A) Soldan sağa.

B) Yuxarıdan aşağıya.

2. Müstəqim tərtibatın zirvəsində cümlə dayanır.

3) Müstəqim tərtibatda iki mühüm xüsusiyyət işlənmişdir:

A) Nitq ağacının budaqlanması.

Bəzi Avropa dillərində məs. rus dilində sağdan sola. Yapon, türk dillərində soldan sağa,

B) Cümlənin dərinliyi məsələsi.

O sol budaqlanmanın maksimum bağları kimi müəyyənləşir.

Bu nəzəriyyənin məşhurlaşması V.İnqvenin adı ilə başlayır.V.İnqve nəzəriyyəsi güclü nəzəriyyədir [stoxostik nəzəriyyə ilə müqayisədə]. Həmin nəzəriyyə konstruksiyanın özüntərtibatını təşkil etməyə gözəl şərait yaradır.

İnqve sonradan bu variantın üstündə çox qalmır. “Qrammatik öhdəlik” adlanan yeni anlayışı dilə gətirir. Məs: Талантливый sözünü tələffüz etmək üçün biz əvvəlcə talant sözünü işlətmək öhdəliyi götürürük; kişi cinsində, təkdə, adlıq halda. Bunu

yerinə yetirdikdən sonra yeni öhdəlik götürürük. Ən nəhayət, bu öhdəlikləri nitq prosesində tam yerinə yetiririk.

Amerika və Sovet psixolinqvistika məktəblərində bu nəzəriyyəyə tərəfdar çıxanlar vardır.

Lakin MT modelinə əsasən Ç.Osqud modeli çox populyardır. Burada əsas fikirlər belədir:

1. Stoxastik qanunauyğunluq terminal zənciri deyil, nitqin törəməsinin ayrı-ayrı əməliyyatlarını əhatə edir.

2. İstənilən cümlə “özək təsdiqləmə” ardıcılığından ibarətdir.

Məs: Художник талантлив [Rəssam istedadlıdır], картина интересна [rəsm maraqlıdır], художник пишет картину [rəssam şəkil çəkir].

3. Qrammatik birləşmə.

Талантливый художник [istedadlı rəssafn]

onun transformasiyası – художник талантлив [rəssam istedadlıdır]

bunlarda “özək təsdiq” saxlanılır.

4. Dəyişmə əlamətin olması semantik genişlənmə yaradır. Semantik genişlənmə digər “özək” təsdiqlənmə ilə davam etdirilə bilər.

Semantik informasiya subyektə əsaslanır (verilmiş cümlədə).

1980-ci illərdə Ç.Osqud “abstrakt qrammatik aktivlik” adlanan yeni model işləmiş, onu N.Xomskinin dil qabiliyyəti modelinə qarşı qoymuşdu. Bu modelin əsas mahiyyəti belədir: Nitqin törəməsi birbaşa qeyri-dil faktorları ilə bağlıdır; eləcə də dərk olunan aktla bağlıdır. Ona görə də, söyləmin əsas komponenti belədir:

subyekt - obyekt - predikat

Bununla da Ç.Osqud psixolinqvistikada qrammatik strukturun koqnitiv sxemini vermişdir. (48, s.183)

Müstəqim tərtibat model yanlış model deyil, çatışmazlığı olan nəzəriyyədir.

N.Xomski qrammatikası inkişaf baxımından iki mərhələyə bölünür; 1957-ci il və onun davamı kimi 1965-ci il modeli.

1957-ci il qrammatikasının əsasını, onun psixoloji modelini özək cümlə modeli təşkil edir. Həmin qrammatikanın formal məqsədi dil daşıyıcısının dil qabiliyyətini

cümlə münasibəti ilə nisbətdə izah etməkdir ki, bu qabiliyyət də sintaktik təhlil əsasında təsvir olunurdu. Bu nəzəriyyəni yaradarkən N.Xomski müstəqim tərtibat modelini tənqid etsə də, ondan imtina etmədi. Hətta belə bir fikir də mövcuddur ki, transformativ qrammatika müstəqim tərtibatı tənqid əsasında meydana gəlmiş, onun nöqsanlarını vaxtında görmüş və nəticədə yeni istiqamət götürmüşdür. Bu dövrdə N.Xomski qrammatikasının üstünlüyü qrammatik təsvirə söykənməkdən ibarət idi. Həmin model transformativ qrammatikaya dilin ümumi qrammatikasının təsviri baxımından lazım idi.

Bildiyimiz kimi, müstəqim tərtibat qrammatikası bir simvolun digərinə yazılması, köçürülməsi prinsipələrinə əsaslanır. N.Xomski tərəfindən təklif olunan yeni səviyyə yenidən tərtibatlanma və ya yenidən bölüşdürmə qaydalarına əsaslanmışdır. Onun tərəfindən irəli sürülən iki cümləni nəzərdən keçirək:

1. The boy hit the ball.
2. What did the boy hit?

Bir-biri ilə əlaqəli olan bu cümlələri müstəqim tərtibat izah edə bilmirdi. Məsələnin mahiyyətində də bir özək cümlədən digərlərinin törəməsi məsələsi dayanırdı. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə də bu məsələlər xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır.

Sual hansı tərzdə təsdiq cümləsi ilə bağlanır?

Sual sözü “What” “hit” felinin obyektinə sual verir. Bu cümlənin obyektləri the ball-dır və onlar fellərdən sonra gəlir. Transformativ qrammatikada belə məsələ obyektin ad qrupunun sual sözünə yerləşdirilməsi və onların cümlənin əvvəlində gəlməsi ilə düzəlir. Bu halda yenidən dəyişməyə məruz qalan element ad qrupudur. Müstəqim tərtibat qrammatikaya daxil olduğu təşkiledicilik təhlilinin nəticəsində üzə çıxır. Onda məlum olur ki, dilin transformativ qrammatikasının iki qayda tipi, iki təsvir səviyyəsi olmalıdır; söyləmin struktur törəməsi və yenidən qurulma.

N.Xomski nəqli-təsdiq cümlədən sual cümləsinə keçidin əsaslarını ardıcılıqla izləyərək bu fikrə gəlir ki, yenidənqurma əməliyyatı bir strukturun digərinə keçiddir; bunlar a) yerdəyişmə; b) digərinin yerində işlənmə; c) qarşıdurmadır. Bunlar insanın vərdiş etdiyi linqvistik əməliyyatlardır, dilə məxsus olan inversiyalardır. Beləliklə,

“The boy hit the ball” cümləsinin təhlili transformativ qrammatikaya geniş meydan açdı. Təsdiq və inkar, təsdiq və sual, aktiv və passiv cümlə tiplərinin qarşılaşdırılması və təhlili N.Xomskini bu qənaətə gətirdi ki, səthi strukturun əlavə gizli strukturlar da vardır və onlar səthi strukturun əsasını təşkil edir. (38, s.67)

1957-ci ildəki N.Xomski modeli psixoloqların da diqqətini cəlb etdi. Özək cümlə ilə transformativ cümlənin psixoloji reallıq olması ilə bağlı saysız-hesabsız eksperimentlər aparıldı. Özək cümlənin transformasiyasının bəzi məqamları ilə əlaqədar yeni faktlar üzə çıxdı. Bu vaxt əsas fakt o idi ki, transformasiya özək cümlənin struktur dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Sonradan bu fakt C.Millerin diqqətini cəlb etdi. O, bu qərara gəldi ki, danışan birinci olaraq özək cümləni qurur, sonra bu cümlə müxtəlif istiqamətdə transformasiya olunur. Buna görə də mürəkkəb cümlələri detransformasiya etmək lazımdır ki, özək cümlə alınsın. Bu o deməkdir ki, detransformativ analiz olmadan mürəkkəb cümlənin başa düşülməsi mümkün deyil. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, hər hansı transformasiya tipi ayrıca əməliyyatlar ölçüsünə malikdir. Belə bir fərziyyə ortaya çıxdı ki, əgər mürəkkəb cümlə törəməsi bəzən neçə transformasiya tələb edərsə, bu ayrıca transformasiyaya qədər vaxt tələb olunur. Onda məlum olur ki, transformasiya sərbəstdir və ardıcıldır. Bu mülahizələri yoxlamaq üçün Mak-Kin C.Millerlə birlikdə cümlələrin tutuşdurulması üsulundan istifadə etdi; hər transformasiya ayrıca izləndi. Məs: Aktiv cümlənin passiv cümləyə transformasiyası üçün xeyli cümlə üzləşdirildi. Eksperiment zamanı belə bir təlimat aparıldı ki, passiv cümləni aktiv cümləyə, eləcə də əksinə çevirmək lazımdır. Sonradan isə transformasiyaya uyğun cümlə tapmaq təklif olunur. Hər cümlə ayrıca verilir. Aktiv, passiv, sual və inkar cümlələr üzrə transformasiya əsasında aparılan eksperimentlər C.Miller və Mak-Kini bu qənaətə gətirdi ki, dil aktivliyi bilavasitə lazımi transformasiyaların sayı ilə əlaqədardır. Həmin məsələlərlə bağlı yaddaş sərfi ilə əlaqədar bir sıra məsələlər ortaya çıxdı: a) Mak-Kinə görə inkar cümləyə transformasiya zamanı passiv cümlədən az vaxt tələb olunur; çox yaddaş sərfi lazım gəlir; b) bizə məlum deyil ki, tapşırıq üçün verilmiş cümlə yaddaşda saxlanılırmı?

Həmin təcrübələrin nəticələri Millerin təcrübələrində də alındı. O, göstərirdi ki, mürəkkəb cümlə özək cümlə şəklində xatırlanılır. Bu fikirlərin yoxlanılmasının

müxtəlif üsulları ortaya çıxır. Beləliklə, süni şəkildə də olsa, transformativ hipoteza təcrübələrdə sınaqdan çıxır. (47, s.173)

XX əsrin 60-cı illərində Slobin təcrübələri ilə transformasiya məsələsinin semantik tərəfi izləndi. Bütün təcrübələrin yekunu kimi cümlələrin semantik tərəfinin mühüm rola malik olduğu müəyyənləşir; bəttə onun dominant rolundan bəhs etməyə başladılar.

N.Xomskinin 1965-ci il qrammatikasında üçmərhləlilik ənənəvi olaraq nitqə səsle mənanı birləşdirən kod kimi baxılır. Belə hesab edilir ki, səsle mənanın əlaqəsi sintaktik komponentə daxil olan qaydalarla ifadə olunur. Bu qaydalar fonoloji komponentlərə daxil olan üst strukturu [cümlənin səslənməsi]; eləcə də, cümlənin mənasını təyin edir və semantik komponentlərə aid olan dərin strukturu yaradır. Fonologiya, semantika və sintaksisin qarşılıqlı formalaşması həmin problemin dəqiq tərtibatına imkan verir. Həmin modelə görə, danışanın dil qabiliyyəti mahiyyət etibarilə dərin və üst strukturun nisbəti ilə izah olunur.

Xomski göstərirdi ki, leksika həm semantik, həm də sintaktik məzmunu malikdir. Dərin struktura semantik lüğəti göstəricilərin – semantik komponentlərin daxil olması kimi baxılır. Semantik komponentin işi bu əsasda cümlə mənasının semantik xüsusiyyətlərinin kombinasiyasından ibarətdir. Beləliklə, üst struktur fonoloji komponentlərlə verilir. Bu əsasda nitqin törəməsinin və qavranılmasının psixoloji modelini yaratmaq tələbi qarşıya çıxanda yeganə çətinlik semantik komponentlərin bu sistemdə törəmə həlqələrindən ibarət olur. Semantik və fonoloji komponentlər dəqiq interpretativ funksiyanı yerinə yetirir: buna görə də sintaktik qaydaların tətbiqi nəticələri ilə bağlanır.

Sintaktik qaydalar danışan tərəfindən lazımi mənalardan ifadəsi üçün elementlər zəncirinin törəməsi kimi izah olunur. Deməli, törəmə struktur qaydasıdır.

Dərin strukturun aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir.

1. Müstəqim tərtibat qaydalarından bəhs edərkən dərin strukturdan başlamaq lazım gəlir.
2. Dərin struktur səthi strukturdan əvvəl gəlir.
3. Dərin struktur semantik komponentə çıxış verir.

Bu, dinləyən tərəfindən səsli cümlənin interpretasiyasına müvafiqdir.

Dərin strukturun bəhs olunmağa N.Xomskini vadar edən səbəb cümlə transformasiyası zamanı struktur və məna nisbəti olmuşdur.

N.Xomski və onun tərəfdarları bundan sonra sintaktik strukturla cümlə semantikasının əlaqəsini görmüş və nitqin yaranması zamanı bunların xüsusi bir mərhələdən keçdiyini müəyyənləşdirmişlər; dərin strukturun mövcudluğunu təsdiq etmişdir. Onlara görə, dərin strukturda semantika üst qatdakı cümlə strukturunu və onun səslənməsini təyin edir.

N.Xomski yaradıcılığının ikinci dövrü daha təkmil və sistemlidir; nitqin törəməsinin komponentləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi düzgün dərk edilmişdir.

Nitqin törəməsinə belə baxış Amerika psixolinqvistika məktəbinin səciyyəvi cəhəti idi. O vaxtlar hətta Amerika psixolinqvistika məktəbi deyəndə N.Xomski məktəbi nəzərdə tutulurdu; onu dilçilikdə inqilab etmiş bir nəzəriyyəçi kimi qəbul edirdilər. Hər şeydən əvvəl N.Xomski 1957-ci ildə irəli sürdüyü nəzəriyyə əsasında 1965-ci ildəki görüşləri köhnə nəzəriyyənin üzərində inqilab idi. Məsələnin baxış bucağı dəyişdirilməklə nitqin törəməsi probleminin mühüm spektrləri üzə çıxarılmışdı. Bu mənada N.Xomskinin dilçilikdəki inqilabı, hər şeydən əvvəl, onun öz yaradıcılığında inqilab idi.

Ancaq N.Xomski təlimi mütəxəssislər arasında birmənalı qarşılanmadı. İstər Amerika, istərsə də Sovet dilçiliyində onun nəzəriyyəsi geniş öyrənilirdi və onun qüsurları üzə çıxarıldı. Əgər nəzərə alsaq ki, Sovet psixolinqvistika məktəbi Amerika məktəbi ilə hesablaşmırdı, hətta opponet səviyyəsində idi, ideoloji təsirlərlə bağlı ciddi rəqabət də var idi, onda bu nəzəriyyəyə münasibətin vəziyyətini başa düşmək olar.

Azərbaycanda psixolinqvistika Sovet məktəbi əsasında inkişaf etdiyindən N.Xomski təliminə tənqidi yanaşılırdı.

N.Xomski qeyd edirdi ki, transformativ nəzəriyyə ənənəvi qrammatikaya qayıdırdı, onun davamıdır; ona görə də ənənəvi qrammatika dilçiliyin inkişafında bir mərhələdir. İkinci mərhələ isə L. Blumfilddən sonrakı strukturalizm dövrüdür. E.M.Ulenbek onun bu fikrini təkzib edərək bu qənaətə gəlmişdir:

1. Transformativ konsepsiya tərəfdarları nəinki Amerika distributsionistlərindən fərqlənilirdilər, hətta struktur dilçilikdən əvvəlki mövqedə dayanırdılar.

2. Xomski konsepsiyası XX əsrin 20-ci illərində Yakobson, Sepir, Trubetskoy kimi dilçilərin qazandığı uğurları nəzərə almırdı.

N.Xomskinin istifadə etdiyi transformativ qrammatika anlayışı Amerika alimi T.Kun tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin onun əsas tədqiqat obyektinə çevrilməsi Xomski ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyə Amerikada elə şöhrət qazanır ki, hətta musiqidə də dərin strukturadan bəhs etmişlər.

N.Xomskinin ən böyük qüsurlarından biri dilə qapalı, statik sistem kimi baxmasıdır [Əgər belə olsaydı dilin inkişafından, dəyişmə faktorlarından bəhs edə bilməzdik]. Buna görədir ki, dilin linqvistik strukturunun açıqlığını görə bilmir, ondan yan keçir.

N.Xomski müəllimi Z.Xarrisin ardınca gedərək qrammatikanı semantikadan asılı olmayan qapalı tədqiqat kimi qəbul edirdi. Sonradan isə mənənin relevantlığının mövcudluğunu qəbul etmişdir. Buna görə də, o, obyekt və subyektdən ibarət olan dərin strukturda semantikaya söykənmişdir. Amerika dilçiləri N.Xomskinin generativ nəzəriyyəsinin Massaçusetts texnoloji institutunda yarandığını deməklə ona işarə edirlər ki, həmin institutda riyaziyyat, texnika və simvolik məntiq üstün mövqeyə malik idi. Bu kimi digər əlamətlər N.Xomskiyə təsir etmişdir və onun nəzəriyyəsində həmin izlər aydın hiss olunur.

Amerika dilçiliyində transformasiyadan danışarkən onun Xarris tərəfindən sintaktik və söz yaradıcılığı münasibətlərində öyrənilməsi fikrinə üstünlük verənlər də vardır.

N.Xomskinin opponətləri qəti şəkildə göstəririlər ki, “dərin struktur”, mövcud deyil, uydurmadır.

Sovet dilçiliyində nitqin törənməsi ilə bağlı fikirlər L.S.Vıqotski və V.I.Jinkinın konsepsiyası əsasında formalaşmışdır. Həmin müəlliflərin əsərlərində belə bir suala cavab axtarılır ki, təfəkkürlə sözün arasındakı məsafədə nə yerləşir, onun təbiəti nədən ibarətdir. Həmin problemin həllində birinci olaraq mənə və anlam məsələsini nəzərdən keçirmişlər. Onlar mənəyə cəmiyyətin inkişafı prosesində söz arxasında

dayanan əlaqələr sistemi kimi baxırdılar. Bu cəmiyyətin bütün üzvlərini bu və ya digər nominasiya altında birləşdirir. Məs: Stul sözü əyləşmək üçün hazırlanmış predmeti bildirir.

Anlam isə onun fərdi individual mənasıdır.

Bu stul sözünün müxtəlif situasiyalarda müxtəlif fərdlərdə yaratdığı assosiasiyalarla bağlıdır. Məs: yaxud müəyyən hadisə ilə bağlı predmet, xarici və ya yerli stul və s.

Deməli, anlam şəxsi-fərdidir və ətrafdakılara məlumdur. Anlam təfəkkürlə – söyləmin ilkin məramı ilə bağlıdır.

Məna nitqin törəməsi nəticəsini nümayiş etdirir. Bu o deməkdir ki, məna ünsiyyətdə olanların hamısına məlum olur; o nitq yaradıcılığında əyaniləşir.

L.S.Vıqotskidə təfəkkürdən sözə doğru hərəkət fərdi anlamın hamıya məlum mənayə çevrilməsi şəklində təsəvvür olunur. Qeyd olunan hərəkət bir neçə mərhələni keçir.

Fikir fikirdən yox, hər hansı bir insanın ehtiyacından törəyir. Başqa sözlə, əsas fikrin arxasında motiv dayanır.

Motiv nitqin törəməsinin ilk mərhələsidir. O, kommunikativ məqsədi formalaşdırır, insanı nitqin törəməsi anına hazırlayır.

Fikrin sözə çevrilməsi birdən-birə deyil, daxili nitqdə həyata keçir. Daxili nitq, nitq çıxılısın səs və ya “ürəyində danışmaq deyil”. O, xarici nitqdən fərqli olaraq xüsusi keyfiyyətə, xüsusi quruluşa malikdir. Daxili nitq predikatdan və informasiya yükünün üzərində daşıyan sözlərdən ibarətdir. Belə ki, ideya nəyin haqqında söhbət gedəcəyini özündə təcəssüm etdirir. Beləliklə, daxili nitq gələcək söyləmin rem toplusudur. (24, s.37)

Strukturuna görə, daxili nitq situativ ünsiyyət danışığına bənzəyir. Belə bir fakta müraciət edək. Dayanacaqda avtobus gözləyən, narahat adamın “gəlir” sözünü eşitməsi avtobusun gəldiyini bilmək üçün kifayətdir. Bununla müqayisədə başqa fakt: Auditoriyada müəllimi gözləyən tələbələrdən kiminsə koridora baxaraq “gəlir” deməsi lazımı məlumatın verilməsinə bəs edir. [Ancaq avtobusun yox, müəllimin.] Daxili nitq qrammatikasızlaşmış, çevrilmiş nitqdir. Həmin nitq gələcək söyləmin konspektini xatırladır, bunun səsli dilə çevrilməsi üçün saniyə lazımdır.

Anlamın mənaya keçməsi daxili nitqdə reallaşır. Məram elementlərinin sözə çevrilməsi, sözlərin bir-biri ilə bağlanıb qrammatik forma kəsb etməsi, nitqin törəməsi daxili nitqdə təzahür edir.

Daxili nitq nitq şüurunun təkamülünün nəticəsidir. Məktəb yaşına çatmamış uşaqlarda daxili nitq olmur. O, uşaqlarda olan xarici, eqosentrik nitqdən əmələ gəlmişdir. Bu vaxt uşaqlarda müşahidə olunan pıçıltılar sonra dil düşüncəsinin daxilinə çəkilir. Belə çevrilmə – xarici nitqin daxilə sıxılmış nitqə çevrilməsi, nitqin interiorisasiyası adlanır. Daxili nitqin tam formalaşması 10-11 yaşlarda başa çatır.

Daxili nitq təlimi L.S.Vıqotskinin əsas xidmətlərindən biridir. Bu təlim əsasında sözlərin formalaşması və qavranılması sirlərini, əsas məqamlarını aydınlaşdırır.

“Anlam sözdə ifadə olunmur, onunla başa çatır, tamamlanır” fikri onun davamçıları tərəfindən ciddi şəkildə qəbul olunmuş, hətta məşhur sitata çevrilmişdir.

Bu məsəl bəzən mətndən kənarında belə anlaşılmışdır: insan nə qədər ki danışmayıb, adam hardan bilsin ki, nədən danışacaq.

Əslində belə deyil, məgər, nitq mexanizmi işə düşənə qədər biz bilmirikmi nədən danışacağıq?

L.S.Vıqotski yazırdı ki, təfəkkür vahidləri ilə nitq vahidləri eyni deyil. O, nitqin törəməsi prosesini göydən asılmış buluda bənzədir: söz yağan buluda, başqa sözlə, müəllif iki dilin– təfəkkür və söz dilinin mövcudluğu ideyasına gəlir. (24, s.40)

L.S.Vıqotski nəzəriyyəsinə tam başa çatdıra bilməmişdir, onun yaradıcılığındakı ziddiyyətlər həll olunmamış qalmışdı. Bu boşluğu N.İ.Jinkin doldurmuşdur.

N.İ.Jinkin bu sahədə əsas xidməti Universal Predmet Kod (U.P.K.) konsepsiyasıdır. Ona görə, intellektin xüsusi dili, təfəkkürün baza komponentidir. Həmin kod qeyri-verbaldir, işarələr sistemini özündə əks etdirir. Bu dil, sxemlər, obrazlar, toxunma və duymanın real izləridir [eləcə də kinetik impulsların], UPK – şəxsiyyətin fərdi məramının ilk yazısı, nitq məramının formalaşması dilidir. Fikirdən sözə doğru fəaliyyət, sözsüz, kommunikativ qurumdan başlayır. Jinkinə görə, gələcək nitqin törəməsi dinamikasını sxemlər, obrazlar dilinin verbal dilə çevrilməsi kimi başa düşmək lazımdır. UPK beynəlmiləldir, bəşəriyyətin nailiyyətidir.

Jinkin yazırdı ki, fikir dilə yol açır, ona formalaşma və inkişaf stimulu verir. Bu, ardıcıl davam edir, belə ki, təfəkkürün məzmunu dilin şablon imkanlarından çoxdur. Buna görə də, fikrin törəməsi predmet– təsviri kodla həyata keçir. Anlayış əşyalar kimi saysız-hesabsız, söyləmlər predmeti ola bilər. Bu nitqi çətinləşdirir, ancaq söyləmə yaradır. (26, s.143)

N.İ.Jinkinın ideyaları L.S.Vıqotskinin ideyalarını təkzib etmir, əksinə, həmin konsepsiyayı dərinləşdirir; təfəkkürdən (fikirdən) nitqə doğru klassik formulu dəqiqləşdirir.

Təfəkkür universal predmet kod hüdudunda mövcud olaraq verballaşma prosesində transformasiya olunur; məna ilə örtülür, [müəyyən milli dillərlə ifadə olunur].

Yuxarıda deyilən Vıqotski– Jinkin təlimi sonradan nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin, əsasına çevrilmişdir. Həmin fikirlər A.A.Leontyev tərəfindən ümumiləşdirilmiş və sistemə salınmışdır.

Beləliklə, fikrin sözə çevrilməsinin belə bir ardıcılığınının.

1. Motiv. Söyləmə motivlə stimullaşır. Hər bir danışan üçün motiv olmalıdır.

2. Kommunikativ məqsəd ilkin mərhələdir. Bu mərhələdə danışacaq adamın düşüncəsində məqsəd barədə təsəvvür yaranır.

3. Sonra gələcək söyləmin məzmununa keçid başlayır. Bu ümumi məram mərhələsidir. Bu mərhələdə gələcək söyləmin ümumi mənzərəsi yaranır; fikir, semantika var, lakin hələ konkret sözlər, sintaktik struktur yoxdur.

4. Bu mərhələdə məram obrazlar, sxemlər dilindən milli dillərə keçid mexanizmi işə düşür. Gələcək nitqin ilk verbal yazısı meydana gəlir: a) bu mərhələdə baza anlayışlar; b) özək mənalar. Gələcək söyləmin söz konspekti insan şüurunda şəxsi fikirlərlə dolur. Gələcək verbal törəmə yalnız danışacaq adama məlumdur.

5. Bu mərhələdə özək məna mətnə çevrilir.

6. Sonra gələcək söyləmin sintaktik strukturu yaranır. Daxili söz, sözün mənası xarici sözlərin (verbal) proobrazına çevrilir və yavaş-yavaş sintaktik vəziyyətini alır.

7. Sonra qrammatik strukturlaşma başlayır; leksemlər seçilir.

8. Daha sonra xarici nitqin motor proqramı başlayır.

Qeyd olunan proseslər çox sürətlə, ani olaraq baş verir.

III FƏSİL

CÜMLƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN İFADƏ FORMASI KİMİ

Cümlələr nitq mexanizmləri vasitəsi ilə qavranır və törənir, eləcə də bu prosesdə yaddaş, daxili nitq, kod keçidləri, söz seçimi, söyləmin qurumu və s. kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Nitq fəaliyyəti prosesində nitqin törəmə struktur vahidi deyimdir. Söyləm nitq ünsiyyəti vahididir. Söyləm eyni zamanda təfəkkürün cümlə formasında şifahi ifadəsidir. Bu elə bir vahiddir ki, nisbi sərbəstlik, bitkinlik kommunikatív modal aspekt, intonasiya, qeyri-səsli vasitələr, aktual üzvlənmə və s. xüsusiyyətlərə malikdir. Monoloq, replika, dialoq, fraza nitqin daha böyük vahidləri kimi söyləmə aiddir. Eləcə də söyləmə natiqin bütöv nitqi, məqalə, povest daxildir. Beləliklə, söyləm təkcə proses kimi deyil, həm də mətn kimi başa düşülür. Söyləm həmişə müəyyən situasiya ilə əlaqələnir və o, motivləşmə, məqsədyönlülük, subyektin qeyri-dil fəaliyyətinə bağlılığı ilə səciyyəvidir.

Nitq prosesinin müəyyən kəsiyi söyləm ola bilər. Məs: görüş zamanı salamlama, telefonla taksi çağırmaq, şagirdin dərstdə cavabı, dostla yazılan məktub, elmi konfransda çıxış, jurnal üçün məqalə, şəxsi gündəlikdə qeydlər və s. Söyləm cümlə ilə əlaqələnir, bəzən də üst-üstə düşür. Lakin söyləm həm həcminə, həm də radiusuna görə cümlədən genişdir. Söyləm başqası tərəfindən qavranılma və əks-əlaqə ilə səciyyələnir. Söyləmlə intonasiya deyimdə xüsusi rola malikdir; bəzən onun intonasiyası təkrarsız, sözlə ötürülməsi mümkün deyildir. İntonasiya söyləmin məzmununu dəyişə bilər, hətta əks mənaya çevirir [Pafos, istehza, qəzəb, əzizləmə və s.].

Söyləm variativdir və strukturca müxtəlif ola bilər; Yəni eyni situasiya müxtəlif həcmli və strukturlu söyləmlə ifadə oluna bilər.

Nitq aktı dedikdə məqsədyönlü nitq fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Nitq aktının aşağıdakı mərhələləri vardır.

1. Kommunikasiyaya qədərki mərhələ: Buraya situativ və motivləşmə nitq intensiyası faktoru aiddir.

2. Kommunikativ mərhələ: Fikri formadan səsli-akustik formaya keçid, onun dərki, təkrar kodlaşma.

3. Postkommunikativ mərhələ: həmsöhbətin cavabı, yeni nitq aktı. Ola bilər ki, bu mərhələ qeyri-verbal səciyyədə reallaşsın.

Nitq aktı həmişə şəxsə bağlanır, onun mənəvi aləmini açır və ən azı iki fərd arasında baş verir. Onlar zaman və məkanca yaxın və uzaq ola bilər.

Nitq aktı nitq situasiyasından asılı olaraq yaranır. Ona görə də, əmək, məişət, oyun, yaradıcılıq, fikir mübadiləsində konflikt vəziyyət və s. kimi həyat situasiyasını qeyd edə bilərik.

Nitq aktının birinci mərhələsi - Nitqin motivasiyası

Nitqin qavranılmasının ilkin pilləsi *situasiyadır*. Nitqin situasiyası sözləmi stimullaşdırır. Situasiya sözləmin motivini törədir. (8, s. 65)

Süni və təbii olmaqla həyatda situasiyalar çoxdur. onları sadalayaq: köhnə dostlarla görüş, universitetdə mühazirə, işgüzar görüş, mühasibə və s.

Nitq situasiyasının öyrənilməsi situativ metodikanı meydana gətirib [məs.: xarici dil öyrənmə metodikası, nitqin inkişafı metodikası]. Situasiya motivi doğurur. Məs: dərslər situasiyası tələb edir ki, dərslər ləvazimatını - rəsmi, çertyoju, yazılı mətni hazırlayasan, bir sıra şifahi nitq aktlarını yerinə yetirəsən, dərsləri ucadan və ya ürəyində oxuyasan.

Motiv insanı aktivləşdirir, onu nitq aktivliyinə təhrik edir. Motivlər müxtəlif ola bilər: bioloji, sosial, mənəvi, şəxsi maraq, emosiya, ideya və s.

Psixoloji motiv isə insanın fəaliyyətə sövq edilməsidir.

Nitq deyiminin inkişafı və yetişməsinin mərhələlərini belə göstərmək olar.

1. Qeyri-müəyyən, şəxsi-daxili amorf sövqetmə, izaholunmaz narahatlıq [Məs.: müharibə veteranının memuar yazmaq məqamı].

2. Sövqetmə yavaş-yavaş müəyyənlik qazanır; bu hələ tam həll deyil, ona qarşı bir addımdır.

3. Şübhələr, tərəddüdlər, motivlər mübarizəsi. Düşüncəliliyin yavaş-yavaş artması və qərar çıxartmaq üçün bəs etməsi.

4. Motivün yetişməsi prosesi.

Yuxarıda göstərilən bu proseslər motivləşmə adlanır.

Nitq intensiyası anlayışının psixologiyada geniş işlənməsi ilə yanaşı psixolinqvistikada da öz yeri var.

L.S.Vıqotski intensiyanı ehtiyacın hiss olunması adlandırmışdır. Nitq intensiyasının əsas faktorları bunlardır:

1. Motivləşmə. Nitq fəaliyyəti bir motivə deyil, motivlər sistemində istiqamətlənir. Bunu necə başa düşmək olar? Bunu izah etmək üçün A.A.Leontyevin verdiyi misal olduğu cür xatırlamağı lazım bilirik. Təsəvvür edək ki, stol arxasında çoxlu adam əyləşib. Əli çörəyə çatmayan adam başqasından xahiş etməli olur ki, yaxında əyləşən ona çörək versin. Burada əsas motiv çörəyi oradan necə götürmək deyil, aclıqdır, aclıq hissini öldürməkdir. Yerdə qalan motivlər isə köməkçi motivlərdir. Əsas dominant motiv aparıcı, qalanları isə yardımçıdır.

2. Dekorativ afferentasiya. Bu anlayış altında müəyyən şəraitdə orqanizmə təsir edən xarici stimulların cəmi nəzərdə tutulur. O stimulları ki, başlanğıc motivləşmə ilə orqanizm bu və ya digər motivləşmə momentinə uyğun olaraq müvafiq fəaliyyət seçilməsi barədə orqanizmi tam məlumatlandırır. Başqa sözlə, bu “vəziyyətin əsəb modelidir”.

3. Ehtimal səriştə. Bu termin N.A.Bernşteynin irəli sürdüyü “gələcək model” anlayışı ilə bağlıdır. “Gələcəyin modelləşdirilməsi” yalnız “kənarlaşdırma” yolu ilə mümkündür. Müəyyən şəraitdə beyin informasiyaları seçir-ayırır. Həmin seçilmiş informasiya istiqamətləndirilmiş reaksiyaya müvafiq olaraq fəaliyyət sinfinə daxil olur. Kənarlaşdırmanın istənilən fazasında beyin yalnız gələcək momentin özünəməxsus mümkün ehtimal nəticələrini qeyd edir. “Kənarlaşdırma mexanizmi”ni belə təsəvvür edirlər. Orqanizm xatırlayır ki, A şəraiti B-dən əvvəl yerləşir; yaxud B A-dan sonra yerləşir. A-dan sonra B-nin gəlməsi ehtimalı inandırıcıdır. Beləliklə, A şəraiti-situasiyası B üçün siqnaldir. A-dan sonra gələn situasiyanın şərti ehtimalı maksimaldır... Böyük hadisələr dairəsində A situasiyası ilə bağlı hadisələrin seçilməsi A siqnalına görə müəyyənləşir [Y.M.Feyqenberq]. Bunu bəzi alimlər ehtimal proqnozlaşdırması da adlandırmışlar.

4. Fəaliyyət vəzifəsi. Ehtimal proqnozlaşdırılması hansısa müəyyən nəticələrin fəaliyyətini təmin edir. O nəticələri ki, onun reallaşması verilmiş situasiya modeli üzrə daha yəqindir. Lakin verilmiş imkanlar içərisində seçmə aparılmalı və mümkün qərar çıxarılmalıdır. Daha doğrusu, fəaliyyətdə olan insan bir variantın hərəkətinə yəqinlik gətirməlidir; başqa nəticələri ləğv etməlidir. Beləliklə, insan bir nəticəni nitq vahidinə çevirir.

Semantik-qrammatik strukturlaşmasının 3 aspekti var.

1. Sözlərin seçilməsi;
2. Cümlədə sözlərin sırası;
3. Qrammatik marker.

1. A) Sözlərin seçilməsinin sinifdən sinfə prinsipi barədə N.I.Jinkin nəzəriyyəsi. İnsanın uzunmüddətli yaddaşında on minlərlə sözlər qorunub saxlanır. Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözün seçilməsi ani olaraq baş verir. Bu prosesi dəqiqliyi ilə izləmək mümkün deyil, yalnız fərziyyələr irəli sürülür; gümanlar edilir. (8, s.68)

N.I.Jinkin bu barədəki hipotezasına əsasən, məntiqi subyekt seçilir, o söyləmin əsasını, mərkəzini təşkil edir, sonra isə ona predikatlar iyerarxiyası cəlb olunur. Qeyd olunan nəzəriyyəyə görə, sözün seçilməsinin əsasında söyləmin məntiqi subyektidir [Bu qrammatik subyektlə üst-üstə düşmür]. Subyekt-predikat üzrə seçim ardıcılığı cümlələrdə əşyavi əlamətlərlə söyləmin üzrə motivləşir. Söz seçimi zəncirvari deyil, söyləmin meydana gətirən cümlə ilə məhdudlaşmır. Cümlənin, mətnin strukturlaşma layihəsi söz seçimində mühüm rol oynayır.

Bilavasitə söz seçiminə gəldikdə, deməli ki, mətn tərtib edən lazımi sözləri seçir, digərlərini kənara qoyur. Müvafiq predmet və hadisələrlə bağlı mətnin tərtibində sözlər tərtibçiyə məlumdur. Digər tərəfdən, meydana gələn sözlər predmetin şərhinin tam adekvatı olmasa da, o tam atılmır, mətnə cəlb olunur.

Jinkin sözlərin seçilməsinin sinifdən sinfə prinsipi üzrə böyüdüynü qeyd edir.

B) İkinci nəzəriyyə söz assosiasiyası adlanır. Həmin nəzəriyyəyə görə, hadisələr arasındakı psixi əlaqə, onlardan biri aktuallaşarsa, digərini də üzə çıxarır; ikincisini də meydana gətirir. Məs: Qara sözünü eşidərkən fərdlərdən asılı olaraq: 1. Bədbəxtlik; 2. Qaranlıq; 3. Qara gün; 4. Rəng assosiasiyalar yaradır.

Söyləmin tərtibi zamanı assosiativ əlaqəni tam təsdiqləmək üçün assosiativ norma əsas faktdır. Assosiativ norma faktoru assosiasiyalarla təkrarlanır və az dərəcədə ona nizamsız təsir göstərə bilər. Eksperimentlərin nəticələrinə görə, yazan, hətta şifahi danışan tərəfindən adət etdiyi assosiasiyalara qarşı mübarizə apardığı qeydə alınmışdır.

Əgər deyiriksə, dil quruculuqdur, onda törəmə mətni, dilin mətnyaratma təyinatı paradiqmatik və sintaqmatik assosiasiyalar şəklində təzahür edir. Məs: isim təyin - sifət; fel - zərf qruplaşmasında söz-reaksiya özünü göstərir. Tədqiqatçılar bu qənaətə gəlmişlər ki, sözlərin assosiativ cütlüyü cümlədə vahid fikri, qrammatik bağlantı yaradır.

Sözlərin seçilməsi ilə bağlı assosiativ nəzəriyyənin bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, özgə dillərin tədrisində, dərsliklərdə tapşırıqların yerinə yetirilməsində mühüm rola malikdir.

C) Üçüncü nəzəriyyə yoxlama adlanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, səslərin ümumi yığınınından axtarışı fikrə adekvat olub-olmamalarının seçilib yoxlanılması ilə həyata keçirilir. Bu proses çox sürətlə həyata keçirilir, yaddaşda predmetlərin etalonu şəklində, hansısa müəyyən sistem şəklində mövcud olan qruplaşmaya müraciət olunur. Məs: tematik qruplaşma;

2. Cümlədə sözlərin sırası.

Söyləm çox az hallarda fikrin tam həcminə müvafiq olaraq bütöv şəkildə strukturlaşır. Söyləmin fikri hazırlığı məram-proqram əsasında genişləndirilir. Söz sırası yalnız cümlə hüdudunda müəyyənləşir və sözlərin yerləşmə variantı fikrə müvafiq olaraq qurulur. Strukturlaşma isə yeni informasiyaya uyğun olaraq qurulur. Aktual üzvlənmə ilə cümlə çərçivəsində mətnin qurulması baş verir.

3. Qrammatik markerləşmə.

Zahirən belə yanlış fikrə gəlmək olar ki, sözlərin seçilməsi, onların yerləşməsi və qrammatik markerləşməsi zamanca fərqlidir. Bu belə deyil. Onlar bir-birindən ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətindədir. Qrammatik markerləşmə işlənən sözlərin qrammatik mənasını dəqiqləşdirir və onlar arasında qrammatik əlaqəni gücləndirir.

Qeyd olunan bu üç əməliyyat qeyri-verbal səviyyəyə məxsusdur. Bu istiqamətli proseslər nitq qüsuru ilə müşahidə oluna bilər.

Sözlərin seçilməsi mürəkkəb prosesdir, həmin proses zamanı üzə çıxan səhvləri tədqiqatçılar belə qruplaşdırırlar.

1. Fikrə nəzərən seçilən sözün qeyri-dəqiqliyi.
2. Bu və ya digər sözün təkrarının özünü doğrultmaması.
3. Sözlərin uzlaşması, uyğunlaşmasındakı nöqsanlar.
4. İşlənən sözün üsluba uyğun gəlməməsi.
5. Ədəbi dildə dialekt sözünə yol vermək.
6. Paronimlərin qarışdırılması.
7. Sözyaradıcılığında uğursuzluq; söz yaradıcılığı modelinə uyğun gəlməmək.

Səhvlərin bu şəkildə qruplaşdırılması sözlərin seçim mexanizmi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin səbəbləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Sinonim cərgədən sözlər seçilərkən əməliyyatın vaxtından tez kəsilməsi. Yaxud leksik blokun kasıblığı; qeyri-aktivliyi.

2. Təkrar sözlərin çox işlənməsi, operativ yaddaşın həcmnin az olması, mətnin redaktəsinə imkan verməməsi.

3. Dili, yaxşı bilməmək, dil hissiyyatının zəif olması; sözlərin yaxşı uyğunlaşmaması.

4. Dil vahidlərinin seçilməsində nəzarətin zəif olması; dialektizmlərə yol verilməsi.

5. Qohum sözlərin sərhədinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi;

6. Sözyaradıcılığı sahəsində dil duyumunun zəif olması. Yaradıcılıq istiqamətində intuisiyanın kifayət qədər təmin olunmaması.

Qrammatik markerləşmə ilə bağlı səhvlərə uzlaşma, idarə əlaqələri ilə bağlı; habelə felin növləri, ismin halları və s. səhvləri göstərmək olar.

Xarici nitq başqaları-üçün nitqdır, adresat üçün açıqdır; materiallaşmışdır. N.İ.Jinkin yazırdı ki, dil kommunikasiyasında bizə məlum olan, aydın olan akustik həlqədir; daxili nitq isə-bizə tam məlum deyil. Bu səbəbdən elə bir fikir oyanır ki, bu sahəyə elmi yanaşma üsulu yoxdur. Ona görə də ilkin koddan çıxış edərək kod keçidlərini nəzərdən keçiririk.

Həm tərəfindən qəbul olunan fakt odur ki, daxili nitq xarici nitqə yaxındır. O, bəzən ifadə olunmasa da, mahiyyət etibarilə verbaldır. Bu, özmüşahidə ilə həyata keçir. Beləliklə, söz, dil kodundan keçərkən o, tədricən qrammatik cəhətdən təşkil olunur; fonelik hissələrinə bölünür. Qrammatikləşmə ancaq cümlə daxilində mümkündür.

İnsanda nitqin üç kodu var:

1. Səsli - fonem.
2. Qrafik - yazı.
3. Hərəkətli nitq kodu. [Yalnız tədqiqatlarla üzə çıxır].

Fonem kodu və onun reallaşması həmişə üst-üstə düşür: bu fərq güclü və zəif mövqeyi yaradır.

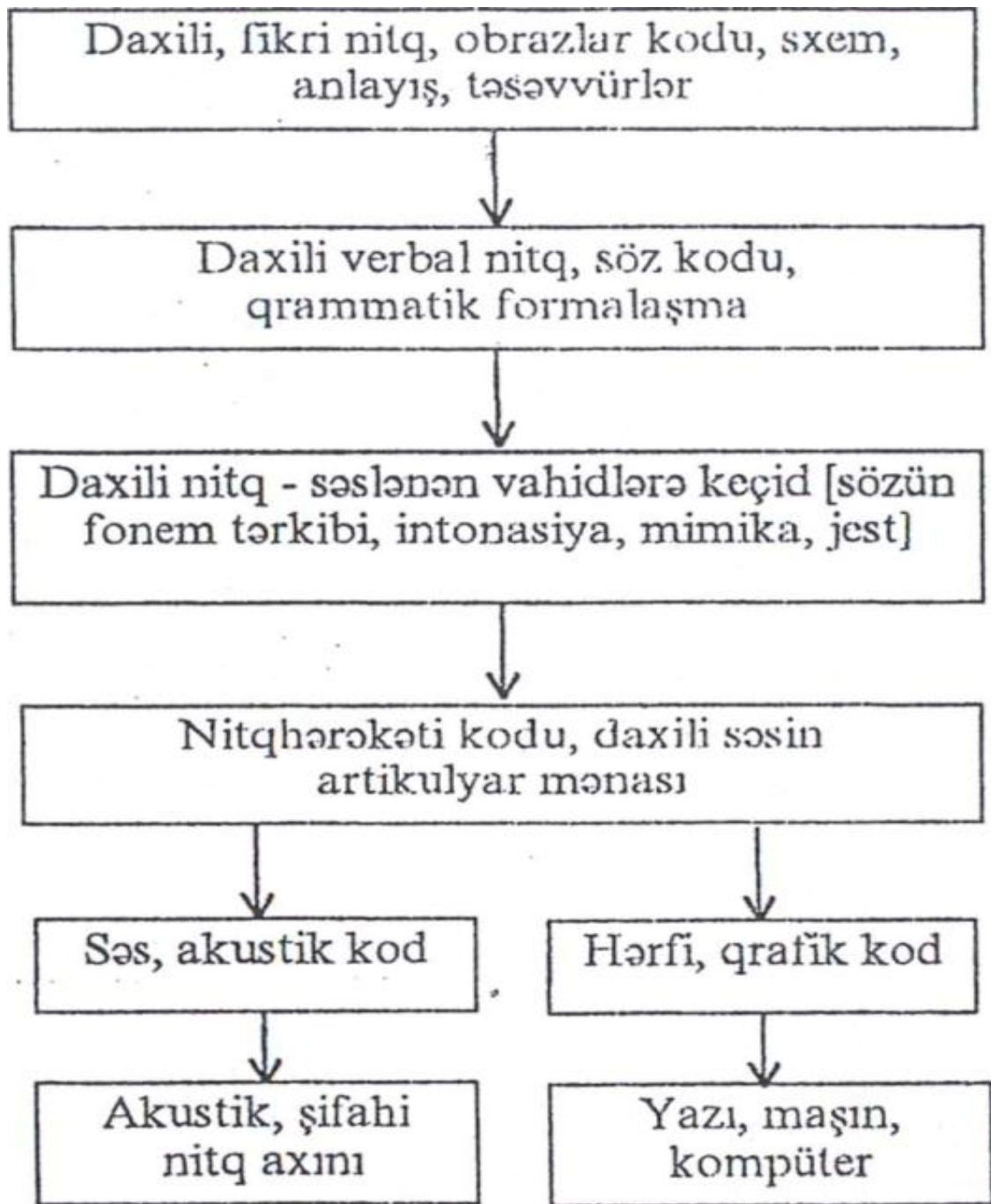
Söyləm hazırlanarkən ritm və intonasiya mühüm rol oynayır. Heca ritmi və intonasiya məfəsalma ilə əlaqədardır. İntonasiya fikri və emosional dəyə iki yerə bölünür. İnsan danışarkən nəinki fikrini ifadə edir, həm də həqiqətə öz münasibətini bildirir.

Biz N.Şerbanın “Çolkaya kurtka...” kimi cümlələrinin mənalandırılmasında subyektiv amilin kommunikativ situasiyadan istifadə etməsi faktı ilə tanışıq. Cümlələrin qrammatik struktura uyğun dekodlaşması subyektin dil təcrübəsi ilə bağlıdır və ana dili sisteminin topoloji sistemə uyğun strukturlaşma semantikanın təsiri ilə yaradılır və eləcə də dekodlaşdırılır. Ona görə hər bir nitq söyləmi cümlələrlə formalaşır, tamamlanır.

Fonetik səviyyə nitq zəncirinin tanınmasına və fonemlərdən ibarət psixi obrazların dekodlaşmasına yardımçı olur.

Qrafemlərin isə cümlə səviyyəsində dekodlaşması oxunun izi, fizioloji və psixoloji həlqələri ilə bağlıdır. (39, s.27)

Qeyd etdiyimiz bu mərhələlər olmasa cümlə yaradıcılığının tam dairəsi qapanmaz. Hərəkətli nitq kodu Blumfeldin təbiri ilə desək cümlənin təsiri ilə bağlıdır. Xatırlayaq ki, səsli və səssiz fikir əhəmiyyətli dərəcədə obrazlara əsaslanır. Bunları nəzərə alaraq belə bir sxem alırıq:

Göstərilən mərhələlər belə bir təsəvvür yaratmamalıdır ki, proses fasiləlidir, xeyr, bu ardıcıl, fasiləsiz prosesdir. Lakin subyektdən asılı olaraq proses istənilən mərhələdə dayandırılı bilər.

Xarici koda keçid birmənalı deyil, bu kodun özündən asılıdır. Lal və kar adamlarla ünsiyyət buna misaldır.

Xarici nitqə kod keçidləri hər səsə deyil, fonemlərə əsaslanır. Fonem universaldır. Vaxtı ilə fonem problemi ortaya çıxarkən nitq mexanizminə maraq

sürətlə artır. N.İ.Jinkin fonem adı altında tək-cə fikirfərqləndirmə funksiyasını deyil, həm də işarəni görür; fonem xüsusi əlaməti ilə tanınır; o realdır.

Qrafik işarələr fonemə uyğun olmalıdır; səslənməyə yox! Fonem yeganə keçid kodu deyil, lakin onun mühüm rolu vardır.

Fikrin ötürülməsini təmin edən aktlar:

1. Hecayaratma
2. Tələffüz, vurğu hecanın birində.
3. Sözlər arasında fasilə.
4. Fikri intonasiya.
5. Məntiqi, fraza vurğusu.
6. Emosional vurğu.
7. Konnotativ vahidlər.
8. Ritmik, melodik vasitələr.
9. Mimika, jest və s..

Xatırlayaq ki, fonematik, səslə yazı kod keçidi mexanizmində əlavə mərhələ tələb edir: bu fonem mərhələsidir. İdeoqrafik yazıda isə belə deyil. Fikrin yazılı nitq keçidi müəyyən qədər yavaş gedir; çünki burada söz seçimi, redaktə çox-vaxt aparır; Yazı qrafik normalarla tənzimlənir.

Əgər nitq adresata çatmayıbsa, yaxud başa düşülməyibsə onu bitmiş hesab etmək olmaz.

Vaxtilə dilçilik elmi şifahi və yazılı dilin tədqiqi ilə məhdudlaşır. Qeyri-verbal semantik sistemin öyrənilməsi son illərin fəaliyyət istiqamətidir. Psixolinqvistik tədqiqatların genişlənməsi nitqin qavrama aktı ilə bağlıdır. Qavrama ani olaraq baş verir, zamanca çox sıxılmış olur. Ona görə də, həmin modelin mərhələləri bir-birinə qovuşur. Praktikada isə, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Söyləmin daxili hazırlanması akustik və qrafik kodla həyata keçirilir; Onun dərkə də iki yolla - şifahi, yaxud eşitmə yolu ilə və yazılı mətnin dərkə ilə reallaşır.

Qeyri-ixtiyari qavrama müəyyən qədər etibarsızdır, ixtiyarı nəzarət mütləq lazımdır.

Şifahi və yazılı nitqin qavranılması eyni deyil.

Söyləmin strukturlaşması, nitq intensiyası ilə söyləmin qavranılması mərhələlərinin hazırlığını müqayisə etmək olar.

1. Həmsöhbətin və ya yazılı nitqin dərk olunması hazırlığı. Dinləyici tərəfindən köhnə informasiyaya yeni informasiyanın əlavə olunma marağı və hazırlıq. Oxunan materialın obrazının yaranması. Şifahi nitqdə mənanın və emosional vurğunun başa düşülməsi.

2. Əgər söyləm çox böyük deyilsə, onun bütöv şəkildə qavranılması. Dil qabiliyyəti - qrammatik təfəkkür insana cümlənin düzgün başa düşülməsinə istiqamət verir. Burada təkcə sintaktik struktur deyil, həm də intonasiya da mühüm rol oynayır.

Belə ilkin bütöv qavrama dinləyiciyə ümumi istiqamət verir, başa düşülür ki, nitq hansı dildə həyata keçirilir.

3. Nitqin bütöv dərki fonunda qavramaya alınan siqnala bölünməz akustik axın kimi baxmaq. Əgər natiq mənim bildiyim dildə danışmırsa, akustik axını fonetik sözə ayıra bilmərəm. Bu vaxt ünsiyyət baş tutmuş hesab olunmur.

4. Fonetik sözlərin ayrılması bəzən çətin tutulan pauzalarla (intonasiya və söz vurğusundan asılı olaraq) asanlaşır. Bəzən də səhvlərdən qaçmaq mümkün olmur. Lakin bu çətinliyin ötürülməsi bilinməsi həmsöhbət tərəfindən işarənin tanınması ilə mümkün olur.

Sözlərin fonetik bölümü nitqin ahənginə şərait yaradır.

Oxu zamanı əlavə kod mərhələsi güman olunur ki, bu hərfi koddan fonem koda keçid kimi başa düşülür.

5. Növbəti mərhələ sözlərin və birləşmələrin tanınmasıdır. Tanınma yaddaşda olan etalonla müqayisə əsasında həyata keçirilir. İnsan yaddaşında çoxlu sözlər qorunur. Yaddaş insana lazım olan sözü çox sürətlə tapıb verir. Qavramada əməliyyat şifahi nitqdəkindən fərqli gedir. Məsələnin mürəkkəbliyi ondadır ki, qavramada əsas olaraq etalona müraciət olunur, əgər o varsa, qavrama öz ritmi ilə davam edir.

Psixoloqlar bu mərhələdə insanın dil qabiliyyətini təhlil etmək üçün fonematik həssaslıqdan istifadə edirlər və bu yolla fikri fərqlənməsi təmin edilir. Fonematik həssaslıq uşaqda 1-2 yaşlarında başlayır.

6. Fərz edək ki, akustik axının bir kəsiyi 5 vahiddən ibarət cümlədir. Onun 4-ü bəllidirsə, yaddaşda etalonu varsa, 5-cini ehtimal etmək olur. Bu iki halda baş verir:

- A) Etalon unudulub və ya;
- B) Yoxdur.

7. Ehtimalla tapılmış məna özünəzarətdə olur; Yazılı və şifahi nitqdə mühüm mərhələ mətnin strukturunun dərk olunmasıdır; cümlənin struktur vahid kimi cümlədə söz sırası [aktual üzvlənmə əsasında, sintaqmın və söz birləşməsinin tanınması].

Bu mərhələdə söyləmin strukturunun dərk və cümlədə söz sırası sözlər arasındakı qrammatik əlaqə anlayışını hazırlayır.

8. Cümlədə sözlər arasında qrammatik əlaqələrin anlanması, nitq hissələri və onların qrammatik əlaqələri əsasında gedir. Bunlar hamısı kodlar hesabına baş verir.

9. Cümlənin, bütöv söyləmin anlaşılması.

Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, söyləmin yaxud kontekstin bir hissəsi kimi dialoq və ya monoloq əvvəlki biliyə - əvvəldə dərk olunmuşu bağlanılır; aktual üzvlənmə vasitəsi ilə dinləyici yeni informasiya alır. Bu vaxt cümlələr əsasında bütöv mətn anlaşılır.

10. Qavramanın və nitqin başa düşülməsinin yoxlanılması.

11. Danışanın intellektual və dil ustalığının qiymətləndirilməsi.

12. Danışanın şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi.

13. Sonrakı nitq və qeyri-nitq strategiyasına keçid.

Nitqin qavranılması aktiv prosesdir. Dinləyənin və ya oxuyanın aktivliyi onun bütün mərhələlərində hiss olunur:

- 1. Heç nəyi ötürməmək, hər şeyi qavramaq.
- 2. Ən mühüm, aktual, qiymətli şeyləri seçmək.
- 3. Hər şeyi anlamaq, ən mühümlərini xatırlamaq.

Postkommunikativ mərhələ uzunmüddətliliyi, nitq aktının təsiri ilə səciyyələnir. Onun üç forması vardır.

1. Yeni söyləm - replika, çevrilmiş söyləm, [dialoqda] söhbət, diskussiya, cavab məktubu, oxunan kitab haqqında fikirlər və s. Yeni söyləm ola bilər:

- A) tez;
- B) bilavasitə;
- C) bir müddətdən sonra.

Söyləm izləri insana təsir şəklində özünü göstərə bilər; insanın müxtəlif fəaliyyət sferasına təsir edə bilər.

2. Fəaliyyət. Qəbul olunmuş, qavranılmış nitq əsasında əmr, xahiş, yerinə yetirilir. İnsanın əxlaqi, davranışı sözləmin təsiri ilə dəyişə bilər. İnsana, onun fəaliyyətinə təsir bu formaya daxildir.

3. Daxili nəticə. Qavranılmış nitqin çox mühüm qiymətidir. Müəllif ola bilər ki, heç bilmir, ancaq oxucu və ya dinləyici həmin nitqin təsiri ilə təsirlənir, onun ruhunu dindirir.

Bəzi adamlarda daxili, fikri həyat xarici nitqdən genişdir.

Əks-əlaqənin belə bir forması da vardır. Məs: bir nitqi dinləyirsən, sonra çiyini çəkib gedirsən. Bu da reaksiyadır, bütöv sözləmə bərabərdir.

Əks əlaqə sosial, informasiya və daxili bağlarla insanları bağlayır. Əks-əlaqə həm şifahi, həm də yazılı ola bilər.

NƏTİCƏ

Psixolingvistikanın tədqiqat sahəsi kimi nitqin törənməsi və onun lingvistik vasitələrlə ifadə olunması hal-hazırda həm psixologiya, həm psixolingvistika, həm də lingvistika təfəridən öyrənilir.

1. Fikrin yaranması və onun dil xüsusiyyətləri ilə artikulyasiyası qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri dil şüuru ilə müəyyən olunur. Fikrin yaranması və cümləyə çevrilməsi, qrammatikləşməsi nitqin anlam məzmunu ilə bağlıdır və subyektiv xarakter daşıyır. Dil şüurunda cümlə törəmələri prosesində əyani obrazlardan istifadə nitq təfəkkürü ilə bağlıdır və cümlədə sözlər arasında rabitələr anlamadan asılı olaraq yaradılır.

Bu ifadələri əsas tutaraq tədqiqat işində psixolingvistikada məlum olan nitqin törənməsi ilə bağlı olan təfəkkür əməliyyatlarının şərhini verilərkən dil, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də, elmi işdə təhlil aparılarkən nitqin törənməsi ilə bağlı mövcud təmayüllər nəzərə alınmışdır.

2. Fikrin nitqə çevrilməsi ilə bağlı modellər içərisində nitq törəmələri ilə bağlı hər iki aspekt cümlənin quruluşu ilə bağlı statistik strukturlar və topoloji sistemləri ehtiva edən lingvistik strukturlar nəzərdən keçirilmişdir.

3. Cümlədə təfəkkürün funksiyasını yerinə yetirən aşağı və yuxarı obrazlar sırası mövcuddur. Psixolingvistika törəmənin niyyət mərhələsini nəzərdə tutsa da, prosedurların idarə olunmasında yuxarı sıranın (söz sırasının) qrammatikləşmə xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən əsərdə qeyd edildiyi kimi C. Millerin və N.Xomskinin stoxastik modeli ilkin olaraq təhlil üçün maraqlı olmuşdur. Stoxastik modelə görə fikrin nitqə çevrilməsi, cümlə yaradıcılığı və cümlənin quruluşu nitqdəki elementlərin ardıcılığından ibarətdir, nitq zəncirindən yeni əmələ gələn hər söz əvvəlkindən asılıdır. Müəlliflərin cümlə yaradıcılığı və onun quruluşu ilə bağlı əsas ideyası ondan ibarətdir ki, cümlədə hər beşinci element özündən əvvəlki dörd elementin aşkarlanmasından asılıdır. Cümlədə quruluşun müəyyən edilməsində dil elementlərinin ardıcılığı C.Millərə görə statistik prosedurlardan asılıdır. Soldan sağa doğru bu cümlə quruluşu üçün və onun

yaradılmasını təmin etmək üçün uşaqlara 2^{100} cümləyə ana dilində qulaq asmalıdır ki, bu stoxastik ardıcılıq baş versin. Lakin bu nəzəriyyənin çatışmayan cəhəti odur ki, ona insan ömrü çatmaz.

4. Cümlə yaradıcılığında ikinci mühüm ideya tərkibin birbaşa təşkili modelidir, bu model də C.Miller və N.Xomskiyə aiddir. Bu ideyaya görə cümlənin qurulmasına səbəb nüvə cümlələridir və bu nüvə cümlələri tərkibin birbaşa təşkilediciləridir və bu ideyaya görə cümlə yaradıcılığı soldan sağa, aşağıdan yuxarıya törəmə ilə cümlələrə quruluş və törəmə verə bilir və hər şey sadə nüvə cümlələrindən ibarətdir. Bu ideyanın tənqiddə məruz qalmasına səbəb cümlə yaradıcılığında təfəkkür proseslərinin nəzərə alınmamasıdır.

5. Hal-hazırda psixolingvistikada daha çox təklif olunan, tənqid və qəbul olunan N.Xomskinin transformasiya –generativ qrammatikasıdır. N.Xomskiyə görə fikrin cümləyə çevrilməsində və ona quruluş verilməsində aktiv, passiv konstruksiyaların olmasıdır ki, onun əsasında nüvə cümlələri üst və dərinlik strukturlarında cümlə törəmələri verirlər. N.Xomskiyə görə dilin qrammatikası mexanizmlərə malikdir ki, cümlənin qrammatik ardıcılığını törədir. Qrammatikadan xali olan cümlələrin mənası olmadığına görə onların cümlə törətmək və ya nüvə cümlədi olmaq ehtimalı yoxdur. Eyni zamanda qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr həmçinin mənasız cümlələr də ola bilər. Transformativ qrammatikaya görə üst strukturlarda olan cümlələri biz eşidirik və oxuyuruq. Dərinlik strukturu isə anlamla bağlıdır. Cümlənin sintaktik strukturları fikrin aktiv və passiv qurulması ilə bağlıdır və bu aktivlik və passivlik cümlə quruluşuna təsir edərək mübtadə və xəbər zonalarının yerini dəyişdirə bilər. N.Xomskiyə görə generativ qrammatika qaydalar yığımından ibarətdir. Cümlənin dərinlik strukturlarını təsvir etməyə və onun əsasında çoxlu sayda sintaktik cəhətdən düzgün olan üst variantları yaratmağa imkan verir. N. Xomski cümlə yaradıcılığında psixi proseslərə yox, lingvistik strukturlara üstünlük verirdi.

6. Cümlənin yaranmasında və onun strukturlaşmasında növbəti nəzəriyyənin müəllifi C. Osquddur. O, hesab edir ki, insanın kommunikativ prosesləri və nitqin törənməsi psixoloji prosesdir. Cümlə yaradıcılığı, nitqin törənməsi bütöv akt olaraq motivləşmə, semantik ardıcılıq səviyyəsi və inteqrasiyadan ibarətdir. C.Osqud nitqin

törənməsi ideyasının ilk müəlliflərindən biri kimi cümlə yaradıcılığında psixi olanı vurğulayır, insanın kommunikativ qabiliyyətinin psixi obrazları haqqında fikir irəli sürürdü.

7. Cümlə yaradıcılığında, nitqin törənməsində C.Miller, E.Galanter, K.Pribramın T-O-T-E modeli də maraq kəsb edir. Belə ki, bu tədqiqatçılar hesab edirdi ki, fikir nitqə çevriləndə, deyimlərin proqramı hazırlanır, ümumi sxem, boş xanalar yaradılır. Bu ideyanın müəllifləri hesab edirdi ki, insanlar nə demək istədiyini bilir, onda cümlənin planı var və biz sözləri cümlə yaratmaq üçün düzərək artıq aydın təsəvvürlərimizə görə nə etdiyimizi bilirik. Cümlənin planı ümumilikdə müəyyənləşməlidir və bu sözlərin qabaqcadan seçilməsi ilə bağlıdır. Cümlə yaradıcılığında plan əsasında aktuallaşma bəzən planda nəzərdə tutulan kimi olmur. Bu modelə görə cümlə qurmaq, strukturlaşdırmaq nitq prosesində danışma prosesində düzəlişlərin həyata keçirilməsi ilə baş verir.

8. Nitq prosesində cümlə törəmələrinin ən aktual və daha az tənqidə məruz qalan L.S.Vıqotskinin modelidir. L.S.Vıqotskiyə görə cümlə yaradıcılığı nitq təfəkkürünün xüsusi daxili planıdır, fikir və söz arasında dinamik münasibətdir. Cümlənin törənməsinə məsul olan daxili nitqdır və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: səssizdir, predikativdir, qısaldılmış nitqdır. Cümlənin yaranmasında mənalara və anamlara üstünlük təşkil edir. Bəzən daxili semantika şifahi semantika ilə üst-üstə düşür. Vıqotskiyə görə nitqin törənməsində nitq təfəkkürü üç planda işləyir: fikir, daxili nitq, söz. Cümlənin yaradılmasında fikrin hərəkəti motivdən başlayır, o, hansısa fikri doğrurur, fikrin formalaşmasına səbəb olur və daxili sözdən əvvəl gələrək, mənalara yüklənmiş və xarici sözə və nəhayət nitqə çevrilir.

L.S.Vıqotskinin cümlə yaradıcılığı ilə əlaqədar irəli sürdüyü əsas fikir ondan ibarət idi ki, semantika cümlələrin strukturuna iki cür təsir edə bilər və bu nitq təfəkküründən asılıdır.

9. A.R.Luriyanın cümlə yaradıcılığı ilə bağlı fikri bugün də əhəmiyyətini itirməyib. A.R.Luriyanın fikrinə görə cümlənin əsasını təşkil edən mübtəda və xəbər eyni zamanda yaranır və cümlənin strukturuna təsir edən əsas faktor anlamın mənaya çevrilməsidir. Cümlənin törənməsində semantik qeydiyyat, daxili nitq, nitqin daxilən

genişləndirilməsinin formalaşması, hazır fikrin o dərəcədə də hazır nitq formalaşmalarının keçirilməsidir.

A.A. Leontyevin, Leveltin cümlə yaradıcılığı və quruluşuna təsir edən konseptlər məsələsi çox geniş təhlil olunmuşdur.

Biz mövcud fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmişik ki, cümlənin nitq prosesinin tərkib hissəsi kimi yaranması ümumi nitq fəaliyyətindən kənar deyil və cümlə yaradıcılığında semantikanın, nitq obrazlarının, konseptlərin rolu danılmazdır. Lakin cümlənin quruluşu mənanın anlamın yaradılmasında iştirak edən təfəkkür proseslərindən anlamaya aiddir və insan necə anlayırsa elə də cümləyə quruluş verə bilər. Lakin müxtəlif dil sistemlərində fərqli cümlə quruluşunun olmasını isə biz tarixi-mədəni konseptlərlə bağlayırıq və bu fərqlərin informasiya dayağı kimi coğrafi mühiti, əmək fəaliyyətini, intellektin inkişaf səviyyəsini və insanların yaradıcılıq meyllərini üstün tuturuq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, 281s.
3. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışıq dili. Bakı, Maarif, 1987, 190 s.
4. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, Maarif, 1978, 91 s.
5. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, Maarif, 1975, 117 s.
6. Bayramov Q.N. Müxtəlif Qrammatik kateqoriyaların tərcümədə bir-birini əvəz etməsi. ADU-nun elmi əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası, 1971, №2, 3-8s.
7. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977, 111s.
8. Cəfərov N. Rəcəbov Ə. Psixolinqvistika. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 208 s.
9. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili.Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, 88 s.
10. Əbdülrəhimov E. Linqvistik Praqmatika. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 210 s.
11. Əsədov A.Ə. Azərbaycan və İngilis dillərində mübtədanın rema kimi işlənməsinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi. Bakı, Nurlan, 2006, 168 s.
12. İsmayılov B. Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri. Bakı, Nurlan, 2008, 438 s.
13. Məmmədov A.Y. Mətn dilçiliyi mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı, 2001, 55 s.
14. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 280 s.
15. Veysəlli F.Y. Dilçiyin Əsasları II. Bakı, Mütərcim, 2013, 417s.
16. Veysəlli F.Y. Struktur Dilçiliyin Əsasları III. Bakı, Mütərcim, 2009, 266 s.

Rus dilində

17. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в Азербайджанском языке. Советская Тюркология. Баку, 1983, №1, 61-75 с.
18. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса Азербайджанского языка. Автореферат, Баку, 1984, 45 с.
19. Абдуллаева Н.Дж. Двустороннее простое предложения в современном азербайджанском языке. Автореферат, Баку, 1965, 36 с.
20. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1966, 46 с.
21. Алхазышвили А. А. Основы овладения устной иностранной речью. Москва, Просвещение, 1998, 124 с.
22. Белянин В.П. Психоллингвистика. Москва, Флинта, 2004, 226 с.
23. Вержбицкая Т.Н. Алексина Л.И. Психоллингвистика. Минск, 2007, 245 с.
24. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, 1934, 325 с.
25. Гальперин П.Я. поэтапное формирования умственных действий. Москва, Просвещение, 1981, 187 с.
26. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва, Наука, 1982, 159 с.
27. Карпов И. В. Психологические особенности процесса усвоения иностранных языков. Москва, Учпедгиз, 1947, 203 с.
28. Кунин В. Н. Соответствие упражнений психофизическим особенностям речи. Москва, Высшая школа, 1987, 261 с.
29. Леонтьев А.А. Основы Психоллингвистики. Москва, 1997, 287 с.
30. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, Просвещение, 1969, 214 с.
31. Леонтьев А.Н. Некоторые вопросы психологии обучения на иностранном языке. Москва, Высшая школа, 1971, 284 с.
32. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, Наука, 1982, 495 с.
33. Лурия А.Р. Язык и Сознание. Москва, Издательство Московского университета, 1979. 202 с.

34. Ляшкова Н. Синтаксическая и семантическая структура современного французского языка. Москва, 2005, 84 с.
35. Слобин Д. Грин. Дж. Писолингвистика. Москва, Прогресс, 1976, 336 с.
36. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. Москва, 1968, 256 с.
37. Фриз Ч. Значение и Лингвистический Анализ. Москва, 1962, 113 с.
38. Хомский Н. Язык и Мышление. Москва, издательство МГУ, 1972, 123 с.
39. Шерба Л. Как надо изучать иностранные языки. Москва, 1929, 54 с.

İngilis dilində

40. Danes F. One instance of Prague school methodology. Functional analysis of utterances and text. Hague, 1970, 140 p.
41. Fries Ch. The structure of English. Longmans, London, 1964, 304 p.
42. Gardiner A.H. The defination of the Word and the Sentence. British Journal of Psychology, London, 1992, 361 p.
43. Gleitman H. Papafragou A. Relations Between Language and Thought. New-York, 2013, 324 p.
44. Harley T.A. The Psychology of language from data to theory New-York Psychology Press, New-York, 2001, 580 p.
45. Ilyish B.A. The structure of modern English. Moscow, 1971, 378 p.
46. Leech G.A. Communicative Grammar of English. 1983, 303 p.
47. Miller G.A. The science of words. 1991, 276 p.
48. Osgood Ch. E. Psycholinguistics. Indiana University Press, 1965, 307 p.
49. Swan M. Practical english usage. 1984, 522 p.
50. Sweet H. A new english grammar logical and historical. Oxford. 1950, 146 p.